

ZEYNUDDİN MUHAMMED b.EBU BEKR er-RAZİ

"HAYATI, ESERLERİ ve TEFSİR GARİBİ'İ-KUR'ANİ'İ-AZİM'İ"*

Doç.Dr.Hüseyin ELMALI

A-YAŞADIĞI DEVİR

a) Siyasi durum: er-Râzî'nin yaşadığı devir Arap edebiyatında Moğol devri denen ¹ 656 h. Bağdad'ın istilasından Osmanlıların 923h. de Mısırı fethine kadar süren dönemin başlangıcına rastlamaktadır. İleride görüleceği üzere Buhara ve Semerkant'ta tahsilini yapmış olan er-Râzî, Moğol işgali dolayısıyla Batıya göç eden bir çok alim gibi, O da büyük bir ihtimalle, batıya gelmiştir. Ancak her hangi bir bölgede kesin olarak yerleştiğine dair bir bilgi olmadığı için biz burada, kısaca o devrin genel siyasi durumuna değineceğiz.

Hicri 616 yılında Harizm Şah Muhammed'le arası açılan Cengiz Han, büyük bir moğol ordusuyla İslam topraklarına girmiş, tarihte benzeri görülmemiş bir hızla ilerleyerek ² kısa zamanda İslam aleminin büyük bir kısmını işgal etmiştir. 624h. de öldüğünde, kendisi ve oğulları tarafından fethedilen topraklar, Karadeniz'den Sandeniz'e kadar uzanan büyük bir bölgeyi kaplamaktaydı ³

Cengiz Han hayatta iken imparatorluğunu Moğol kurallarına göre oğulları arasında taksim etmişti ⁴. Bu taksimde İslam ülkeleri oğlu Tuluy'un toprakları arasında

*Bu yazı Doç.Dr.Hüseyin Elmalı'nın 1986 yılında tamamladığı yayınlanmamış aynı adlı doktora tezinden kısaltılıp yeniden gözden geçirilerek alınmıştır. Tezin aslı arapçaya çevrilmiş olup TDV tarafından yayınlanacaktır.

1.C.Zeydan, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyya*, I-IV, Kahire, 1936, III, 110

2.İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, I-XIII, Beyrut, 1965-67, XII, 358v.dd; es-Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, nşr. M. Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire, 1964, s.467 v.dd

3.Halil Ethem, *Düvel-i İslâmiyye Tarihi*, İstanbul, 1345/1927, s.340

4.Halil Ethem, *a.g.e.*, göst., yer.

kalmıştı.Tuluy'un oğlu İlhan Hulagu 656h. yılında Bağdad'ı istila ederek Halifeyi öldürmüş ve Abbasi'ler devletine son vermiştir.Hulagu'nun 663h. de ölümü üzerine yerine Abaka Han geçmiştir.er-Râzî'nin yaşadığı dönemde Moğolların başında işte bu hükümdarlar bulunmuştur

Moğollar istila ettikleri beldelerin ahalisini öldürmüş,servetlerini yağmalamış,götüremedikleri şeyleri yakmış,evleri yıkmış,nice kütüphaneleri yakıp alimleri katletmişlerdir.Cenciz Han'ın Buhara ve Semerkant gibi büyük İslam merkezlerini harap ettiği gibi Hulagu'da Bağdad'ı yakıp yıkmıştır.Cengiz Han Buhara,Nisabur ve diğer şehirlerde sayılamayacak kadar çok kitap ve kütüphane yakmıştır.Hulagu'nun Bağdad'da yaktığı kitapların sayısı ise tam olarak bilinmemektedir⁵.

Bu dönemde İslam aleminin durumuna gelince 656/1258 yılında Bağdad'ın işgalinden ve Halife el-Mu'tasın'ın öldürülmesinden sonra Moğol hakimiyetine geçmeyen tek devlet Mısır ve Suriye'de hüküm süren Eyyubîler ve onların yerine geçen Kölemenler olmuştur. Burası,Moğol zulmünden kaçan alimlerin tek sığınağı haline gelmiştir.Memlukler İslam beldelerinden gelen alimlerin sığınağı olmakla da kalmamış,Bağdad'ın işgalinden sonra Moğolların ellerinden kaçmayı başaran Abbasileri de himayeleri altına alarak bunlardan birini el-Muntasır adıyla Halife ilan edip, böylece Hilafet makamının Mısırda devam etmesini sağlamışlardır⁶.

Bilindiği üzere Fatimiler saltanatına son veren Selahaddin Eyyubî(589/1193) Mısır'da Eyyubîler devletini kurmuştu.Eyyubiler devletinin son hükümdarı olan Melik Salih Necmuddin Eyyubî ordusunu Türk kölelerden teşekkül ettirmiş ve onların askeri kabiliyetleri sayesinde Haçlılara karşı güçlenmişti.Haçlılarla yapılan el-Mansura savaşında hastalanarak ölmüş ve bir süre ölümü askerden gizlenerek Şam'da bulunan oğlu Turan Şah'a haber gönderilmiş,bu arada Melik Salih'in eşi Şecetu'd-durr orduyu yönetmiş,Turan Şahın gelişinden sonra Haçlıları büyük bir yenilgiye uğratmışlardır.

Melik Salih'in eşi Şeceratu'd-durr kölelerle birlik olarak üvey oğlu Turan Şah'ı

5.C.Zeydân,a.g.e.,III,110 v.d.

6.Bu dönemden itibaren halifelik Kahire'de dini bir makam haline gelmiştir.er-Râzî'nin yaşadığı devirde Bağdad'da hilafet makamında bulunan halifelerşunlardır:

1.en-Nâsır(575/1180-622/1225)

2.ez-Zâhir(622/1225-623/1226)

3.el-Mustansır(623/1226-640/1242)

4.el-Musta'sım(640/1242-656/1258)

Mısırda:

1.el-Mustansır Billâh(659/1261-660/1261)

2.el-Hâkim bi Emrillâh(660/1261-701/1302)

bkz.es-Suyûtî,Tarîhu'l-hulefâ',s.448-484; Halil Edhem,a.g.e.,s.13-21,IA,Abbasiler Mad.,I,19-21

7.Halil Edhem,a.g.e.,s.107.Eyyubîler'in diğer şubeleri hakkında da bkz.,a.g.e.,s.86-106

öldürtmüş(648/1250) ve böylece Eyyubîlerin Mısır şubesi son bulmuştur⁷. Şeceratu'd-durr hernekadar Eyyubî tahdındaysa da Melik Salih'in kölelerinden olup hükümdarın sağlığında yüksek makamlar elde etmiş bulunan Aybek et-Türkmânî ordu komutanı ve sultanın yardımcısı olarak bulunuyordu.Şeceratu'd-durr'un üç ay sonra tahtan indirilmesiyle Aybek onunla evlenerek el-Mu'iz İzzuddîn adıyla tahta geçmiş ve Kölemenler devletinin ilk kurucusu olmuştur⁸.

Aybek'in,eşi tarafından (655/1257) yılında öldürülmesinden sonra,İslam ve Mısır tarihinde müstesna bir yer işgal eden önemli şahsiyetler ortaya çıktı ve idareyi ele aldılar.Bunlardan er-Râzî'nin yaşadığı dönemde hükümdarlık edenler şunlardır:

1.el-Muzaffer Seyfuddin Kuduz(657/1259-658/1260):'Ayn Calut savaşında Moğolları yenmiştir.Kuduz'un Moğolları yenmesi halk arasında Moğolların yenilmezliğine ve onların istedikleri ülkeyi fethedip,çarpıştıkları orduları yeneceklerine dair yerleşmiş bulunan batıl inancın ortadan kalkmasına ve onlara karşı zafer elde etme ümitsizliğinden kurtulmaya vesile olmuştur⁹.Bu büyük zafer asrının önemli olaylarından olup¹⁰ Moğolların da ilk mağlubiyetleri idi.Bu sebeple İslam dünyasında büyük bir bayram sevinciyle karşılanmıştır.Bedruddin Aynî:"Ne garib bir hadisedir ki Türklere (Moğollara) karşı İslamiyeti yine Türkler kurtarmıştır." demiştir¹¹.

2.ez-Zahir Ruknuddîn Baybars I. el-Bundukdârî (658/1260-676/1276):Abbasî hilafetini yeniden ikame eden bu hükümdar,zamanında Moğollara karşı mücadelelere devam etmiş,Bağdad'ın işgalinden sonra Kahire'nin ilim merkezi olmasını sağlamıştır.

er-Râzî'nin yaşadığı devrin genel siyasi hayatında önemli bir yerleri olmamakla birlikte,Müellifimiz bakımından ehemmiyetli olan Artuk Oğullarından da bahsetmemiz,O'nun hayatı bakımından önemlidir.Zira er-Râzî'nin " Ravzat'l-fesaha " adlı eserini Artuk Oğullarından el-Meliku's-Sa'îd Nacmuddîn Gazi I. (637/1239-658/1260) 'nin adına yazdığı ve eserde şevâhid olarak kullandığı birçok beytini de O'nun hakkında söylediğinden, O'nun Mardin Artukluları ülkesinde uzun süre kalmış olduğu kanaatine varmaktayız.

Mardin Artukluları (502/1108-812/1409) Selçuklu ordusunda görevli komutanlardan Artuk b. Eksük'ün oğullarından İlgazi tarafından kurulmuştur¹².

Artuk Oğulları kuruluşlarından itibaren Selçuklulara bağlı bir beylik olarak

8.Halil Edhem,*a.g.e.*,s.107;P.K.Hitti,İslam Tarihi,trc.,Salih Tuğ,I-IV,İstanbul,1981,IV,1054

9.el-Vardî(Zeynuddîn Ömer),*Tatimmatu'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beger*,I-II,nşr.,A.Raf'at el-Bedrâvî,Beyrut,1389/1970,II,297; Bu tarihte halk arasında Moğul korkusunun dehşeti için bkz.,Osman Turan,*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*,İstanbul,1980,s.179 v.d.

10.Savaşın teferruatı için bkz.,Ebû'l-Fidâ',*el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*,I-IV,Beyrut,ts.,III,205 v.d.

11.O.Turan,*a.g.e.*,s.186

12.Artuk Oğulları'nın muhtelif kolları vardır.Bu konuda fazla bilgi için bkz.H.Edhem,*Düveli İslamiyye*,s.237-241;A,Artuklular Mad.,I,617-625;O.Turan,*a.g.e.*,s.133 v.dd.

kalmışlar, daha sonra Eyyûbîlere bağlanmışlardır. Necmuddin Gazi I. nin Moğol istilasında ölümünden sonra Moğolların İlhanlılar koluna bağlanmışlardır. er-Râzî'nin yaşadığı dönemde aşağıdaki hükümdarlar Artuk Oğullarını yönetmişlerdir:

1. Artuk Arslan (579/1200-637/1239)¹³.

2. Nacmuddin Gazi I. (637/1239-658/1292)¹⁴: Bu hükümdar zamanında Moğollar Mardini kuşatmışlar, sekiz aydan fazla süren bir direnmeden sonra Nacmuddin Gazi I. nin ölümü üzerine oğlu Kara Arslan Moğollarla anlaşarak onların hükümranlığını kabul etmek zorunda kalmıştır.

3. Kara Arslan (658/1260-691/1292)¹⁵: Artuk Oğulları Kara Arslan devrinde İlhanlılara bağlı bir devlet olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

er-Râzî'nin yaşadığı devrin önemli devletlerinden biri de Anadolu Selçuklularıdır. er-Râzî 666h. yılında Konya'da bulunduğuna göre O'nun son günleri Anadolu Selçukluları ülkesinde geçmiştir. Bu dönemde İlhanlıların egemenliği altında olan Selçuklularda, şu hükümdarların yönetiminde bulunduğunu görüyoruz:

1. İzzuddin Keykavus II. (644/1246/647/1249)

2. Ruknuddin Kılıç Arslan IV. (646/1249-647/1249)

3. İzzuddin Keykavus II., Ruknuddin Kılıç Arslan IV. ve Alaaddin Keykubat II. (647/1249 - 655/1257) üçü müştereken.

4. İzzuddin Keykavus II. (655/1257 -663/1264) ikinci defa .

5. Gıyaseddin Keyhusrev III. (663/1264-672/1273)

Anadolu Selçuklularını bu dönemde tam bir siyasi istikrarsızlık içindeydiler. Diyebiliriz ki Allaaddin Keykubad'ın 1237 yılında zehirlenerek ölümü ve yerine geçen Gıyaseddin Keyhusrev'in kifayetsizliği nedeniyle vezir Sadeddin Köpek'in tahkümünü altına girmesi ve onun tesiriyle bir çok ileri gelen devlet adamını ortadan kaldırması dolayısıyla devlet zayıflamış, Köseadağ savaşında Moğollara yenildikten sonra Devletin tarihe karıştığı 1308 yılına kadar, Anadolu sözde sultanların, Şehzadelerin birbirleriyle mücadeleleri, devlet adamları ve beylerin ihtirasları ve tahrikleri, suikastler, Moğollara karşı isyanlar, Bizans'a ilticalar, Moğolların intikam seferleri, kıtaller, mali sıkıntılar, su-i istimaller, iktisadi çöküntü ve halkın perişanlığı manzarasını arz eder¹⁶.

13. Devri hakkında fazla bilgi için bkz., Katib Ferdi, *Mardin Muluk-i Artukiyye Tarihi*, ngr., Ali Emiri, İstanbul, 1331, s.29 v.dd.

14. İbn Kesîr, *el-Biddâye ve'n-Nihaye*, I-XIV, Kahire, ts. XIII, 224; Ebu'l-Fidâ' 653'de öldüğünü kaydetmektedir. Bkz., *el-Muhtasar*, III, 167; Katib Ferdi de O'nun 656'da öldüğünü söylemektedir. Bkz., a.g.e., s.35

15. Ebu'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, III, 167; K. Ferdi 684'de öldüğünü kaydetmektedir. Bkz., K. Ferdi, a.g.e., s.39

16. İbrahim Kafesoğlu, *IA, Selçuklular Mad.*, X, 384

Netice olarak diyebiliriz ki er-Râzî'nin yaşadığı devir siyasi bakımdan İslam aleminin en büyük tehlikelerle karşılaştığı,devamlı birbirleriyle mücadele eden küçük beylikler ve onları idareleri altına almaya çalışan,içlerinde tam bir istikrar sağlayamamış olan devletlerden ibaret olup ,Abbâsî Hilafetinin de siyasi bakımdan fazla nüfuz sahibi olmadığı bir dönemdir.Bu dönemde Memluklar hariç bütün islam ülkeleri Moğolların siyasi tahakkümü altında kalmışlardır.

b.İktisadi Durum: er-Râzî 'nin yaşadığı dönemde İslam alemini uğradığı Moğol zulmünden dolayı iktisadi bakımdan da tam bir çöküntü içerisindeydi.İstila hareketlerine Buharayı yerle bir etmekle başlayan Moğollar,bu yakıp yıkmaya eylemlerini birçok belde de sürdürmüş bu sebeple onlardan önce İslamın kültürel varlığını temsil eden merkezler sahnedan silinip gitmiş,geride kuru çöller ve vaktiyle devlet başkanlarının yaptırmış olduğu muazzam sarayların,kütüphanelerin göğe yükseldiği binaların şekilsiz harabeleri kalmış bulunuyordu.Arkaalarında kalana kıpkızıl bir kuşak bunların geçtikleri yerlerdeki izlerine işaret etmekteydi.100 000 kişilik bir nüfusa sahip Herat şehrinde geride 40 000 insan kalabilmişti¹⁷.Semerkant ve Belh şehirlerinde oturan insanların çoğu ya kılıçtan geçirilmiş veya esir durumuna getirilmişti.O devirde yaşamış yetkili bir tarihçi olan İbnü'l-Esir bu dehşet verici olaylar kendisine anlatıldığında tüyleri ürperdiğini,anasının kendisini dünyaya getirmemesini dileyisi geldiğini ifade etmektedir¹⁸.En nihayet hilafet merkezi olan Bağdad istila edilmiş,kırk gün kadar yağma edilmiş,insanları öldürülmüş,Halifenin hazinesi tamamen Moğolların eline geçmiştir.

Bu dönemde İslam aleminin büyük gelir kaynaklarından olan ticaret de ,yolların emniyetsizliği ve yağmalar dolayısıyla tamamen geriledi.Moğollar 650/1251 de Diyarbakır ve Meyyafarikîn hevalisine girdiler,Suruc,Harran ve Urfa'ya kadar akın, yağma esir alma ve katiller yaptılar.Anadoludan Bağdad'a gitmekte olan büyük bir kervanı toptan imha ederek mallarını aldılar,Mısır mamulü 600 yük şeker taşıyan başka bir kervanı basarak bu mallarıyla birlikte 600 000 dinar da paralarını soydular,yaşlıları öldürüp kadın ve çocukları esir olarak Azerbeycan'a götürdüler¹⁹.

Kaynaklarda bu devrin iktisadi durumundan bahsedilirken ekseriyetle Moğol istilasından ve tahribatından önceki devre ait örnekler verilir ve sonraları nasıl harap olduklarına dikkat çekilir.Her ne kadar Mısır ve Arabistan gibi Moğol istilasına uğramayan yerler dışındaki İslam ülkelerinden bazıları Moğol hakimiyetini tanıyarak tahribattan kurtulmuşlarsa da ,onlar da Moğollara ödedikleri aşırı vergiler ve bağımsızlıklarının kaybedilişi dolayısıyla eski refah ve kuvvetlerine kavuşamamışlar; ancak yer yer bazı imar faaliyetlerinde bulunup,medrese ve camiler

17.P.K.Hitti,*İslam Tarihi*,III,759; Yâkûti el-Hamevî bu olaydan bir yıl önce Herat'ı ziyaret etmiştir ki,burasını gördüğü şehirler arasında en büyük ve en zengin olarak tanıtmaktadır. Bkz., *Mu'cemu'l-buldân*,I-V,Beyrut,ts.,V,396

18.İbnu'l-Esîr,*el-Kâmil*,XII,358

19.Osman Turan,*a.g.e.*,s. 183

inşa etmişlerdir. Nitekim er-Râzî'nin yaşadığı devirde Mardin'de birçok cami ve medresenin yapılmış olduğuna şahit olmaktayız. 20

er-Râzî devrinin Moğollara karşı bağımsızlığını koruyan tek ülkesi Memluklar'a gelince,onların da baş gelirleri emlak vergisi ,zekat,tımarlardan alınan ziraat mahsulleri,mallardan ve alış verişten alınan vergilerdi.Devamlı düşman tehlikesinde bulduklarından alınan bu vergilerde,Kur'an'da zikredilmediği için gayr-i meşru sayılanları da vardı.Hükümdar bu gelirlere ordu mensupları ve memurlar için lüzumlu miktarı ayırmaktaydı.Ayrıca hükümdar bazen mecburi alış verişten de para temin ederdi.Hükümet belli bir fiyata zorla eşya almakta ve onları satın alacaklara belli bir fiyata zorla satmakta idi.Nihayet inhisarlar vardı ki,hükümet bunlar üzerinden belli bir hisse alırdı.Ayrıca hükümdarın eşrafa yaptığı ziyaretler vesilesiyle onlardan külliyetli miktarda para alınırdı.21

Daha sonraki dönemlerde Memmluklar ülkesinde çıkan karışıklıklarda bu tür vergiler ve onların aslen bir köle oldukları,idareye ehil olmadıkları yolunda halk arasında yaygın düşüncelerin de etkisi oluyordu.Bu yüzden Memluklar halkı memnun etmek için birçok imar faaliyetlerine girişmişler,büyük camiler, medreseler, hastahaneler, hamamlar,çeşme ve su kemerleri,türbeler yapmışlar;Kahire,Şam ve Halep gibi önemli merkezlerin çehresini tamamen değiştirmişlerdir.Bilhasa Mısır,Moğol istilası dolayısıyla,Musul,Bağdad ve Dimeşk'den kaçıp gelen müslüman sanatkar ve ustaların sığındığı bir cennet haline geldiğinden²²,burada en mükemmel örnekleri günümüze kadar gelen mimari faaliyetler olmuştur.Mısır ve Suriye'deki İslam mimarisi Eyyubîler ve Memluklar devrinde en yüksek seviyeye ulaşmıştır²³.

er-Râzî'nin yaşadığı dönemde Anadolu Selçukluları da,özellikle,Alaaddin Keykubat'ın ölümünden ve Kösedag bozgunundan sonra meydana gelen iç karışıklıklar ve Moğol egemenliği dolayısıyla gerilemiş ve iktisadi bakımdan da bir çöküntü içerisinde kalmış bulunuyordu.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: er-Râzî devrinde meydana gelen siyasi karışıklıklara paralel olarak iktisaden de İslam alemi bir çöküntü içerisine girmiştir. Bu dönemde gelişen tek ticaret köle ticareti olmuştur.Moğollar istila ettikleri bölge halkını köle olarak satmışlardır.Özellikle Cenciz Han'ın oğlu Duşi'nin kuzey bölge-lerinden esir aldığı ekseri Türk asıllı köleler müslüman tüccarlar tarafından satın alınarak Mısır'a getirilmişler,emirler onları yüksek fiyatlara satın alarak,kölelik için değil,İslam ordusunun kuvvetlenmesi için kullanmışlardır.Emirler satın aldıkları

20.Bu konuda fazla bilgi için bkz.,K.Ferdî,*Madin Muluk-i Artukiyye Tarihi*,s.29-39; O.Turan, *a.g.e.*, s.218 v.dd.; Ara Altun,*Anadolu Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul,1978,s. 61 v.dd.

21.M.Sobernheim,*JA,Memluklar Mad.*,VII,690

22.P.K.Hitti,*İslam Tarihi*,IV,1118

23.Haydar Bammad,*İslam'ın çehresi*,çvr.,Osman Fehmi Giritli,İstanbul,1975,s.399

bu köleleri okutur onlara Kur'an öğretir,kabiliyetlerine göre göre yetiştirirlerdi. Memluklar devletini bunlar kurdular,Moğolları 'Ayn Calut'ta yenen Kuduz ve Baybars da bu kölelerdendi²⁴.

c.İlmi Durum:er-Râzî'nin yaşadığı devirde ilmi duruma gelince,daha önce de değinildiği gibi,bu dönemde doğudaki ilim merkezleri Moğol istilası dolayısıyla harap oldu.Birçok kütüphane yakıldı,alimler öldürüldü.Bu sebeple bu asırda doğuda bulunan Buhara,Semerkant,Nisabur,Rey ve Bağdad gibi ilim merkezleri batıya Kahire,İskenderiye,Dımaşk,Humus,Hama ve Halep gibi şehirlere intikal etti.Anadolu'da bazı şehirler meşhur oldu. ²⁵

Bu dönemden bize intikal eden eserler,o devrede mezkur merkezlerde ilmi harekette kapsamlı bir gelişme olduğunu göstermektedir.Bunun da bir takım sebepleri vardır ki bunları iki grupta toplamak mümkündür.

1.Harici Sebepler:Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

a.İslam beldelerinin ekseriyetinin Moğolların eline geçmesi,Abbasi hilafetinin zail olması,müslümanları devamlı kendilerini savunacak bir liderlik aramaya sevk etmiştir.Bu arzularını Mısır'da Memluklar ülkesinde bulmuşlardır.Bu yüzden alimler ilim,vaaz ve irşad yoluyla hükümdarları desteklemişler,hükümdarların da onlara gereken ilgiyi göstermeleri dolayısıyla ilmi çalışmalar hızlanmıştır.

b.Bağdad ve diğer merkezlerde alimlerin öldürülmesi,kitap ve kütüphanelerin yakılması,alimleri sultanların etrafında kenetlenmeye ve kendilerini Allah'a karşı,dini korumak ve yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya gelen ilimleri yazmak hususunda mesul kabul etmelerine sebep oldu.

2.Dahili Sebepler:Bunları da şu şekilde sıralamak mümkündür:

a.Birer samimi müslüman oldukları,İslam beldelerini koruyacak tek devlet durumunda bulduklarını bildikleri için sultanlar ve emirlerin dini gayretleri.-Özellikle kendilerini Eyyubiler'in devamı kabul eden Memlukler'de Haçlılara ve Moğollara karşı verdikleri çetin mücadelelerde bu bu durum kendisini açıkça göstermektedir. Onlar Hicaz'ı,Beytullah'ı saldırılardan korumuşlar,bu da dini duygulara yeni bir heyecan vermiş,özellikle alimleri talim ve telife sevk etmiş,ilim aşkını diriltmiştir.

b.Gerek Memluklar ve gerekse bağlı emirlerin alimlere tazimi ve birçok konuda onlarla istişare etmeleri,taleplere cevap vermeleri.

c.Alimlerin sorumluluklarını idrak edip,te'lif ve konferanslarla Moğolların getirdiği putperestlik ve Haçlılar'ın getirdiği hıristiyanlık tesirini gidermek için çalışmaları gerektiğini bilmeleri.

24.Ahmed Cevdet Paşa,*Kıssâs-ı Enbiyâ'*,I-XII,İstanbul,1331,II,873 vbd.

25.C.Zeydan,*Tarihu âdabi'l-lugati'l-Arabiyya*,III,112

ç. Abbasî hilafetinin Baybars tarafından Kahire'de yeniden tesisi, bu sebeple Kahire'nin Bağdad'dan sonra İslam aleminin merkezi olması.

d. Sultanların Arapça'ya özen göstermesi. Türk olmalarına rağmen Memluklar ve diğer beylikler divanlarında Arapça'yı kullanmışlardır. Bu da Arapça'nın gelişmesine katkıda bulunmuştur.

e. Mısır, Suriye ve diğer bölgelerde birçok eğitim müessesesinin inşası, medreseler, camiler, hangahlar, tekke ve zaviyeler tesisi ve bunların yanı sıra küçük çocukların eğitimi, okuma-yazma öğretilmesi için geniş vakıf arazilerinin kuruluşu, bunlar için ileri gelen alimlerin seçilmiş olması hususu.²⁶

İşte bu saydığımız sebeplerden dolayı bu asırda, ilmi çalışmalarda, özellikle zikredilen bölgelerde bir gelişme canlılık görülmektedir. Bunların yanısıra ilmin ücretsiz oluşu ve öğrencilere-değerli alimlerin yanında tahsillerini tamamladıktan sonra- fetva veya kazaya ehil olduklarına dair icazet verilmesi de ilmin gelişmesinde amil olmuştur.

Yedinci asırda Eyyubîler ve Memluklar yanında er-Râzî'nin maiyetlerinde bulunduğu Artuklular devletinin de ,sanat,ticaret,ziraat ve özellikle ilme pek çok hizmetleri olmuştur.²⁷

Artuklu hükümdarları inşa ettikleri medreseler, zaviyeler, imarethaneler ve hastahaneler ve bunlara yaptıkları vakıflarla ilim ve kültürün himayesi ve yükselmesine hizmet ediyorlardı. Mardin, Meyyafarîkin, Koçhisar, Hıms, Keyfa ve Amid gibi büyük kültür merkezlerinin medreselerinde önemli ilim adamları yetişiyordu.²⁸

Bu asırda telif edilen eserler arasında hadis ilimleri ve hadis ricaliyle ilgili eserler, fıkıh ilmine ait eserler ve özellikle tarihe ait eserler büyük bir gelişme göstermiştir.

Bunların yanında lugat ilminden, nahiv, belâğat ve sözlük çalışmaları yapılmış, astronomi, tıp, hendese, kelam, mantık, felsefe, coğrafya ve benzeri ilimlerde de birçok eserler verilmiştir.²⁹

er-Râzî devrinde gelişen ilimlerden biri de tasavvuf olmuştur. Moğol devrinde zulme uğrayan ve ümidini kaybeden insanlar arasında tasavvuf çok yayılmış, herkes bir şeyhe, bir zaviyeye bağlanmaya ve ahirete yönelmeye başlamıştı. ³⁰ Bütün bunlar da tasavvuf alanında eserler verilmesine, bu alanın gelişmesine vesile oldu. Bilindiği

26. Zikredilen sebeplerin tafsilatı için bkz., Kahtân Abdurrahmân ed-Dûrî, *el-İkairâh fi beyhani'l-istulâh mukaddimesi*, Bağdad, 1402/1982, s.21 v.dd.

27. Ali Emiri, *Mardin Mulûk-i Artukiyye Tarihi*, s.10 dib not.

28 .O.Turan, *a.g.e.*, s. 220

29. O.Turan, *a.g.e.*, s.222; Adnân Abdurrahmân ed-Dûrî, *Şerhu 'Umdati'l-hâfız mukaddimesi*, s.22

30. O.Turan, *a.g.e.*, s.224

üzere o dönemde Konya'da mevlana Celâleddin (672/1273) ve Sadraddin el-Konevî (673/1274) gibi mutasavvıflar bulunmaktaydı.Kendisi de aynı zamanda bir mutsavvıf olan er-Râzî'nin de son zamalarında Konya'da bulunduğu ve el-Konevî'nin dostu olduğunu bilmekteyiz.

Diyebiliriz ki,bölgelerdeki siyasi istikrarsızlığa,haçlı savaşlarına,Moğol saldırılarına, Eyyubî sülalesi arasındaki çekişmeler sebebiyle,bölgedeki siyasi değişikliklere rağmen o devrede ilmi durum,İrak,Şam,Mısır ve Mağrib bölgelerinde yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden dolayı hızlı bir gelişme içerisinde idi.Günümüze o dönemden çeşitli konularda ,değerli eserler intikal etmiştir.

B- er-RAZİ.

Zaynuddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdulkadir er-Râzî hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulamıyoruz.O'nun hakkında bulabildiğimiz malumat her hangi bir eseri zikredildiği zaman,ismine ve medhine dair söylenen sözlerden ibaret kalmaktadır.³¹

Nisbesinden Rey'li olduğu anlaşılan er-Râzî'nin doğum tarihi hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz.O'nun hakkında vereceğimiz en doğru bilgi eserlerinden çıkarabildiğimiz malumatlardır ki,bunlar ise daha çok O'nun yaşadığı asrı tesbit etmemize yaramaktadır.

a.Adı ve Künryesi: Müellifimizin tam adı,kendi bildirdiğine göre ,Muhammed

31.er-Râzî'nin zikredildiği eserler:Ebu Muhammed Abdulkadir b. Ebu'l-Vefâ el-Misrî,*Cevâhiru'l-mudiyya*,I-II,Haydarabad,1332,II,34;el-Makrîzî,*el-Hutat*,I-II,Mısır,1270, II,155;*Keşfu'z-zunûn*,I,92,374,633;II,1072,1073,1208;el-İsbahânhi(el-Mirzâ Muhammed Bakır),*Ravzâtu'l-cennât*,nşr.,Esedullâh İsmâiliyân,Beyrut,1392,VIII,48;*İzâhu'l-meknûn*,I,475;II,389;*Hadiyyetu'l-ârifîn*,II,124,127(*Hadiyyetu'l-ârifinde* iki yerde aynı aynı şahıslar olarak zikredilmektedir.) Bursah Mehmed Tahir,*Sisayete müteallik âsâr-ı İslâmiyye*,İstanbul,1330,s.21; M. Şemseddîn, *İbnu'l-Esir'ler ve meşâhir-i ulemâ*,İstanbul,1322,s.74 v.d.;Abdullâh b. Muhlis, *Sâhibu Muhtâri's-Sihâh*,*Macallatu macma'il-ilmî el 'arabi*,Dımaşk,VIII,641-665;XXII,418-426; *GAL*,I,383; *Suppl.*,I,658-659;el-*A'lâm*,VI,279;*Mu'camu'l-müellifin*,IX,112

er-Râzî'yi *Tarihu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyya*,I,310.sayfada zikreden C.Zeydan O'nu 8. hicri asrın alimlerinden saymıştır.er-Râzî hakkında ilk ilmi çalışmayı Abdullâh b. Muhlis yapmıştır. Abdullah b.Muhlis yukarıda adı geçen çalışmasında Müellif'in yaşadığı devri Kudüs'te bulunduğu bazı yazmalarda ki semâ kayıtlarına dayanarak tesbit etmiştir.O,"Sâhibu Muhtâri's-Sihâh" unvanıyla yayınladığı araştırmasında Muhtârû's-Sihâh'in zikredildiği eserleri ve bu vesileyle müellifi hakkında söylenen sözleri zikretmiştir ki birçoğu,yazarında yerinde belirttiği gibi doğru değildir. Brockelmann,ez-Zirikî ve Kehhâle gibi müelliflerin er-Râzî hakkında verdikleri bilgiler Abdullah b. Muhlis'in bu çalışmasına dayanmaktadır.Biz de burada ,Müellifi'in çeşitli eserlerinin yazmalarından yaklayabildiğimiz ipuçları ve mezkur çalışmanın doğru bulduğumuz yönleriyle mevzuyu aydınlatmaya çalışacağız;zira adı geçen müellifin göremediği Tefsîru garîbi'l-Kur'ân,er-Râzî'nin yaşadığı devir hakkındaki şüpheleri izale ederken,O'nun bazı eserlerinin de ne zaman yazıldığına da ışık tutmaktadır.

b.Ebû Bekr er-Râzî'dir.³² Künyesi Ebû Abdullâh³³ ,lakabı Zeynuddîn'dir.³⁴ Bazı kaynaklarda dedesinin adının Abdulkadir olduğu kaydedilmektedir.³⁵

b. Gençliği,Tahsili ve Mesleği: er-Râzî'nin gençlik yıllarını nerede geçirdiği ve tahsili hakkında da kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur.Ancak O'nun " el-Hidaye mine'l-i'tikad " isimli eserinin sonunda gördüğümüz şu ibare bize bu konuda ışık tutmaktadır. er-Razi şöyle demektedir:

"...وهذا بلغنا من استاذنا الطيبين الطاهرين رئيس اهل السنة والجماعة بسمرقند وبخارى ..."

"...Bize Buhara ve Semerkant'ta ehl-i sünnetin reisi olan hocalarımızdan ulaşan işte budur...."³⁶ Bu ibareden O'nun tahsilini Buhara ve Semarkant'ta yaptığı anlaşılmaktadır.Fakat O'nun hocalarının kimler oldukları hakkında herhangi bir ipucu bulamadık.

er-Râzî'nin mesleği hakkında da bir bilgiye sahip değiliz;ancak O'nun Ğarîbu'l-Kur'an mukaddimesinden anlaşıldığına göre er-Râzî tedrisle meşgul olmuştur.Zira er-Râzî bu eserini talebelerin isteği üzerine yazdığını söylemektedir.³⁷

M.Şerafettin Yaltkaya " İbnu'l-Esirler ve Meşâhir-i Ülemâ " adlı eserinde O'nun Şam'da Eşrefiyye ve Gazneviyye medreselerinde tedrisle meşgul olduğunu,bilahare Mısır'da kadılık yaptığını söylemekte³⁸ ise de bu konuda başka kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık.el-Makrizî (845/1441)'niun el-Hitat'ından O'nun Kahire'de bulunduğunu öğrenmekteyiz.³⁹ Fakat orada kadılık yaptığına dair her hangi bir işaret yoktur.

er-Râzî " Ravzatu'l-fesaha " isimli eserini Mardin Artuklularından el-Meliku's-Sa'îd Nacmuddîn Ebu'l-Feth Gazi b. Artuk(637/1329-658/1360) adına telif etmiş-

32.Tefsîru garîbi'l-Kur'ân,s.1

33.el-İsbahanî,Ravzâtu'l-cennât,VIII,48;Keşfu'z-zunûn,I,92 de künyesi Ebû Bekr olarak kaydedilmektedir.

34.Keşfu'z-zunûn,I,374; Ravzâtu'l-Cennat'da " Fahruddîn", Keşfu'z-zunûn,I,633 de,"Tacuddîn" olarak zikredilmekte ve lakabının " es-Sadr" olduğu bildirilmektedir.İzâhu'l-meknûn'da ise "Şihâbuddîn" ve "Şemsuddîn" olarak geçmektedir.Bkz.,I,475 ve II,389

35.el-Hitat,II,155;Keşfu'z-zunûn,I,633;II,1073;İzâhu'l-meknûn,I,475.el-Cevahiru'l- mu diyya'da büyük babasının adı da Abdulmuhsin olarak zikredilmektedir.Bkz.II,34 krş., GAL., II,200; Supl.,II,658

36.Buhara'nın 616/1220 yılında,Semarkand'ın 617/1220 yılında Moğolların elenine geçtiğine göre Müellifimizin tahsilini bu tarihlerden önce yapmış olması lazımdır.Böylece O'nun 6. hicri asrın sonlarına doğru doğmuş olduğu anlaşılmaktadır.

37.Tefsîru garîbi'l-Kur'ân,s.1

38. Bkz.,s.74.Müellif burada kaynak vermemiştir.Ayrıca er-Râzî'nin " 647 yılında Mısır'da doğup717 yılında Kahire'de 72 yaşında vefat ettiğini" söyledikten sonra 760 yılında el-Cevherî'nin es-Sihâh'ını ihtisar ettiğini kaydetmektedir ki,bu da hayreti mucib bir husustur.

39.el-Hitat,II,155

tir.⁴⁰ Bundan Müellifimizin Artuk Oğulları ülkesinde uzun süre kaldığı kanatine var-
maktayız.

c.Son Günleri ve Vefatı: Buraya kadar edindiğimiz bilgilerden şu sonuca var-
maktayız. er-Râzî Rey'de doğmuş olup tahsilini Buhara ve Semerkant'te tamamlamıştır.Büyük bir ihtimalle devrinin birçok alimi gibi O da batıya göç etmiş Mısır ve Şam'ı ziyaret etmiş,daha sonra Anadolu'ya geçerek,uzun süre Artuk Oğulları ülkesinde,büyük bir ihtimalle,Mardin'de bulunmuş,bu sırada eserlerinin bir kısmını telif etmiştir.

666 h. yılında Muhtarî's-Sihâh'ı bitiren er-Râzî 663 yılında da Tefsir Garîbi'l-Kur'an'ını tamamlamıştır.O'nun bu iki önemli eserini nerede tamamladığını bilemiyoruz. Ancak O'nun son günlerinde Konya'da olduğunu görüyoruz.Bu konuda İbnu'l-Esir (606/1210)'in "Cami'u'l-Usul " adlı eserinin Halidiyye Kütüphanesinde bulunan yazma nüshalarından 9.cüzünde bulunan bir sema kaydı Garîbu'l-Kur'an'dan sonra Müellifimiz hakkında en önemli bir belgedir. Bu kayıttan O'nun,adı geçen eseri kalabalık bir alimler topluluğunun huzurunda 666/1267 yılında Konya'da,Sadraddîn el-Konevî'ye okuyup onu rivayet etmek ve okutmak için izin aldığını,dolayısıyla o tarihlerde Konya'da bulunan er-Râzî'nin el-Konevî'nin de dostu olduğunu anlaktayız. ⁴¹ Ki aynı tarihlerde el-Konevî'nin diğer bir tostu olan⁴² büyük mutasavvıf

40.Ali Emiri er-Râzî'nin bu eserini 693/1293-712/1312 yıllarında hükümdarlık yapan Necmuddîn Gazi II. için yazdığını kaydetmektedir.(Bkz.,*Mardin Muluk-i Artukiyye Tarihi*,s.29 not. 3 ; ordan naklen Fuat Köprülü,*Artuk Oğulları*,I,A,I,624).*Fihristu Matabati'l-Hidiviyya* de de aynı hükümdar adına yazıldığı kaydedilmektedir.(Bkz.,*Abdullah b. Muhlis*,*MMIA*,VIII,645-646,not.3).Bundan dolayı *Ravzatu'l-fesâha*'nın bazı bölümlerini özellikle de er-Râzî'ye ait şiirlerin bulunduğu kısımları *MMIA*,XXII,418-426 da yayımlayan Abdullâh b. Muhlis mezkur mecellenin VIII. cilm-dinde er-Râzî'nin 666 h. den sonra vefat etmiş olacağı şeklindeki tesbitinden vaz geçerek O'nun 693 h. den sonra vefat etmiş olacağı şeklinde bir tashihe gitmiştir ki kanaatimizce bu tashiinde yanılmıştır;çünkü er-Râzî adı geçen eserini Nacmuddîn Gazi I. için yazmıştır.Zira er-Râzî, *Es'iletu'l-Kur'an* adlı eserinde ona atıfta bulunmaktadır. (Bkz.,*a.g.e.*,s.182).Halbuki Müellif bu eserini hicri 663 de tamamladığı *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*'ından önce yazmıştır;çünkü *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*'ında yer yer ona atıflarda bulunmaktadır.(Bkz.,s.6,37,63,92,408,464)

Ayrıca er-Râzî "*Ravzatu'l-fesâha*" da şöyle demektedir:

"... ومن العربة اللطيفة تولى في مولانا السلطان نجم الدين خلد الله مكانه :

وكيف يكون من أضحى وأسمى - إليه ينظر النجم السعيد

(Bkz.,*MMIA*,XXII,442)Beyitte geçen "es-Sa'îd"sıfatı birinci hükümdar için kullanılmak-tadır.*Ravzatu'l-fesâha*'nın Auf Efendi No:2800 de,bir mecmua içerisinde bulunan bir nüshasının önsözünde bulunan şu ifadeler de eserin bahsettiğimiz hükümdar için yazıldığını açıkça göstermektedir:

"...وأشرفه باسم مولانا السلطان العالم المجاهد...الملك السعيد نجم الدنيا والدين سلطان الاسلام والمسلمين أبي الفتح غازي بن أرتق أرسلان بن ابل غازي بن ابي قرتاش بن ابل غازي بن أرتق طهير أمير المؤمنين ..."

Ayrıca *Kesfu'z-zunun*'da da eserin Necmuddîn Gazi I. devrinde yazıldığı ifade edilmiştir.

Bkz.,*a.g.e.*,s.930; Ayrıca bkz.,*GAL*,Suppl.,II,659

41.*MMIA*,VIII,648-651;Ayrıca bkz.,Elmalı (Hüseyin),*Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî ve Tefsîru Garîbi'l-Kurani*,Erzurum,1986 (Basılmamış Doktora Tezi),s.68-69

42.H.Ritter, *Ayasofya Kütüphanesinde Tefsir İlmine ait Arapça Yazmalar,Türkiyât Mecmu-asi*,İstanbul,1945,VII-VIII,26

Mevlana Celaleddîn er-Rûmî (672/1273) de Konya'da bulunmaktaydı.⁴³

er-Râzî'nin ne zaman vefat ettiği hakkında da kesin bir belgeye sahip değiliz. O'nun vefat tarihi hakkında verilen rakamlar gerçeği yansıtmamaktadır. el-Makrizî O'nun 651/1253 yılında şamda vefat ettiğini söylemektedir.⁴⁴ İzâhu'l-meknûn ve Hediyetu'l-'Arifin'de O'nun 660/1262 yılında vefat ettiği kaydedilmektedir.⁴⁵

Görüldüğü gibi O'nun vefatı hakkında verilen tarihler gerçeği yansıtmadığı gibi O'nu 8. asrın alimlerinden sayanlar da vardır.⁴⁶ Bu konuda kesin bilgimiz O'nun 666/1267 yılından sonra vefat ettigidir.Daha önce de belirttiğimiz gibi ⁴⁷ er-Râzî'nin hayatını araştıran Abdullah b.Muhlis,O'nun hayatının mechul kalışı hakkında şöyle bir fikir beyan etmektedir:

" Keşfu'z-zunun müellifinin zamanından önce Muhtaru's-Sihah Müellifinin teracüm kitaplarında ve O'nun eserinin adının da lugat kitapları arasında mechul kalmasının sebebini ancak şöyle açıklayabiliriz.Önce açıklandığı gibi bu zat Mısır'a gidip orayı görmüş,Şam'a gelip orayı da ziyaret etmiş ve ordan da göç etmiştir. Çünkü Şam'dan ayrılmış olduğundan dolayı Mısır'da O'nun Dımeşk'ta vefat ettiği şayi olmuştur.Halbuki O, 666/1267 de Konya'daydı.Görünen o ki O Konya'da yada oraya yakın Anadolu şehirlerinde ikamete devam etmiştir.Bu sebeple O'nun durumu Arap tapakat yazarlarından gizli kaldığı gibi eserleri de Anadolu'nun bir köşesinde uzun süre saklı kalmıştır.Sonra Osmanlı Devletinin ortaya çıkışıyle büyük bir siyasi inkılap olmuş,böylece Türk alimleri de bu müthiş dönemde ,el-Konevî'nin "seyyi-du'l-ulema,kudvetu'l-fudala ve meliku'l-müderresin "gibi sıfatlarla kendisine tazim ve saygı ifade etmekten çekinmediği bu büyük alimin adı alimler ve öğrenciler arasında uzun süre mechul kalmıştır....."⁴⁸

Yazar'ın bu düşüncelerine biz de aynen katılmaktayız.Ayrıca er-Râzî'nin ,bunlara ilaveten 606/1209 yılında vefat eden büyük müfessir Fahrüddîn er-Râzî ile karıştırıldığı ve bu yüzden teracüm müelliflerinin dikkatini çekmemiş olabileceği de kuvvetle muhtemeldir.Nitekim "Ravdatu'l-cennât " müellifi O'nun Fahrüddîn er-Râzî

43er-Râzî'nin " Ravzatu'l-fesâha" adlı eserinin 693 h. tarihli Amesya'da istinsah edilmiş bir nüshasında "وله أيضا رحمة الله" ibaresi altında üç farsça gazel vardır ki her üçünün de makta' beytinde,Mevlana'nın gazellerinde olduğu gibi "Şam-i Tebrîzî" adı geçmektedir. Bkz.,a.g.e.,Esad Efendi,No:3750/4, varak,35/b

44.el-Hıtat,II,155

45.İzâhu'l-meknûn,I,475;II,389;Hediyetu'l-'arifin,II,127

46. C.Zeydan,Târîhu âdabi'l-luğati'l-'Arabiyya,I,310;Ahmed Abdulğafûr Attâr, Mukaddimetu's-Sihâh, s.202

47Bkz.,dibnot,31,38

48.MM/A,VIII,658 v.d. Daha önce de belirtildiği gibi er-Râzî bu eserini Necmüddîn Gazî I. için yazmıştır.(Bkz.,dibnot,39)Bu sebeple O'nun 691/1291 den sonra vefat etmiş olacağı düşüncesi doğru değildir.Ayrıca burda adı geçen hükümdar 691 yılında değil 693 h. de tahta geçmiştir.(Bkz., Fuat Köprülü,Artuk oğulları,IA,I,620) er-Râzî'nin Es'ilatu'l-Kur'ân'ını neşreden İbrahim Adva,O'nun h. 666 yılında Konya'da olduğuna işaret ettikten sonra aynı yıl vefat ettiğini de söylemektedir;ancak naşir bu bilgiyi nereden aldığına dair herhangi bir kaynak belirtmemiştir.(Bkz., Mesâ'ilu'r-Râzî,s.3)

diye de lakaplandığını söylemektedir.⁴⁸

ç.Mızac ve Karakteri ve Tabiiyeti: er-Râzî'nin eserlerinden anlaşıldığına göre O çok alçak gönüllü,mütevazi ve muttaki bir alimdir.Eserlerine başlarken kendisini " kulların en zayıfı,Allah (cc)'ın rahmetine en çok muhtaç olanı" diye takdim eder. Ayrıca O'nun muttakiliğine delalet eden bir husus da ,eserlerinde azapla ilgili herhangi bir kelime geçince hemen Allah(cc)'a sığınması ve buna çok özen göstermesidir. O'nun eserlerinde bu yüce haslet devamlı müşahade edilmektedir.

Müellifimiz Hanefi mezhebi fakihlerinden olup,itikaden Mâturudi'dir.O'nun mezhebine çok bağlı olduğunu görmekteyiz.Bunu el-Meliku's-Sa'îd Nacmuddîn Gazi I. için söylemiş olduğu şu beyitten de anılmak mümkündür.er-Râzî O'nun hakkında şöyle demektedir: *بك أصبح الدين الخفيف مفضضا - والمذهب الحنفي أضحى مذهباً*

"Hak din seninle süslendi , Hanefi mezhebi seninle en parlak mezhep oldu."⁵⁰

er-Râzî'nin tasavvufu yönü de O'nun en belirgin hususiyetlerindedir. O, mutasavvıflar için devamlı " Ehlu'l-Hakika " tabirini kullanır.⁵¹

er-Râzî'nin aslen hangi millettten olduğunu bildiren herhangi bir malumata rastlayamadık.Ancak O'nun " Es'iletu'l-Kur'an " isimli eserinde gördüğümüz bir ifadesi bu konuda bize O'nun Arap olmadığına dair bir ipucu vermektedir.Adı geçen eserinde şöyle demektedir: ⁵²

" فان قيل : كيف قال تعالى¹ والناهون عن المنكر [بالواو وما قبلها من الصفات بغير واو؟ قلنا: لأنها صفة ثامنة،والعرب تدخل الواو بعد السبعة ايذانا بتمام العدد : فان السبعة عندهم هي العقد التام كالعشرة عندنا ..... "

Bu ibarede O'nun "... çünkü yedi araplar da tam ukud (ondalık) sayıdır,bizdeki on gibi..." demesinden Arap olmadığı anlaşılmaktadır.Dolayısıyla Fars veya Türk asıllı olması gerekmektedir.Ancak Buhara ve Semerkant'ta tahsilini yapmış olan müellifimizin itikaden Maturidi ve amelen Hanefi mezhebinden oluşu,ömrünü genellikle Türk hükümdarlarının bulunduğu beldelerde geçişi,bir Türk hükümdarı olan Nacmuddîn Gazi I. adına eser yazışı,büyük Türk mutasavvıfı Sadraddîn el-Konevî'nin büyük bir ihtimalle de Mevlana Celaleddin er-Rûmî'nin dostu oluşu gibi sebeplerden dolayı O'nun Türk asıllı olması bizce kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan O'nun "Ravzatu'l-fesaha " adlı eserinde "..Bundan Acemce bir atasözü ortaya çıkar.." ifadesi de O'nun Fars asıllı olmadığını göstermektedir.Çünkü Farsça için "Acemce" tabirini Türkler kullanmaktadırlar.

d.İlmi ve Edebi Kişiliği: er-Râzî'nin ilmi ve edebi yönü hakkında da kaynaklarda hiçbir şey bulunmamaktadır.Ancak bazı eserlerinde ,muhtensihler tarafından O'nun kullanılan methedici vasıflara rastlanmaktadır.Bu konuda bulabildiğimiz en selahiyet-

49.Bkz.,a.g.e.,VIII,48

50.MMIA,XXII,424

51.Örnek olarak bkz.,*Mesâilu'r-Râzî*,s.105;*Risâle fi't-tevhîd*,Bayezit Devlet Ktb.,No:7886/5,1/b

52.Mesâ'ilu'r-Râzî,s.123

li söz,el-Konevî'ye aittir.er-Râzî'nin muasırı ve dostu olan el-Konevî O'nun hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır.⁵³

" الشيخ الامام العامل الفاضل سيد العلماء قدوة الفضلاء محي السنة ناصر الشريعة زين الدين أبو عبد الله محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي ... "

er-Râzî'nin eserleri incelenince O'nun çeşitli sahalarda bilgi sahibi olduğu anlaşılır. Bununla beraber en belirgin tarafı lugatçılığıdır.O'nun hemen hemen bütün eserlerinde lugavî açıklamalar geniş yer tutmaktadır.

er-Râzî'nin dilciliği yanında en meşhur olduğu diğer bir yönü de şüphesiz tefsirciliğidir.O'nun bu konuda yazmış olduğu "Es'ilatu'l-Kur'ân "adlı eseri geniş bir bilginin ve keskin bir zekanın mahsülüdür.Diğer taraftan müsteşrik Silvester de Sacie (1254/1838) Makâmât tu'l-Harîrî'nin şerhlerinden bahsederken er-Râzî'nin Makâmât şerhine de değiniyor ve " onun güzel bir şerh olduğunu ve müellifinin son derece edib birisi olduğuna şahadet ettiğini,aneak yanında bulunan nüshanın noksan olduğunu" söylüyor.⁵⁴

er-Râzî belâgat ilmi konusunda da eserler yazmıştır.Bunlardan "Davhatu'l-Belağa " adlı eserine raslayamadık;ancak O'nun "Ravzatu'l-Fesaha " isimli eseri incelendiğinde görülecektir ki eserin birçok örnekleri orjinaldir ve Yazar'ın kendi şiirlerinden oluşmaktadır.

er-Râzî kelimeler,tasavvuf,irşad ve hadis sahalarda da eserler yazmıştır.O'nun bütün eserlerinde görülen bariz bir özelliği de ilk kaynaklardan yararlanmaya özen göstermesi,sahih rivayetleri toplamaya çalışmasıdır.O,eserlerinde zaman zaman büyük mutasavvıfların görüş ve menkibelerine de yer vermektedir.

er-Râzî'nin mesleği müderrislik olduğu için eserlerinin çoğunu,öğrenciler bıkmadan okusunlar diye muhtasar ve ders kitabı mahiyetinde yazmıştır.

Müellifin "Ravzatu'l-fesaha " adlı eseride gördüğümüz çok sayıdaki şiirleri de ,O'nun aynı zamanda şairliğinin de bulunduğunu göstermektedir.Öyleki Bediî sanatlarından bir çoğuna kendi şiirlerinden örnekler vermiştir.Örneğin Teşbihu't-tafdile Nacmuddîn Gazi için söylediği bir beytini örnek vermektedir.Beyit Şöyledir:

هو النجم الا انه غير أقل -- بضيء اذا ما غابت النجم الزهر

"O yıldızdır; şu farla ki O batmaz,bütün yıldızlar batıp kaybolduğu zaman çiçekleri O aydınlatır." Yine Tenviye Sanatına Örnek olarak:

"وكيف يكون من أضحى وأمسى -- اليه ينظر النجم السعيد"

"Mutlu yıldızın bakışları altında sabah ve akşamlayan kişinin durumu nice olur! " (Bu beyitte mutlu yıldızdan maksat el-Meliku's-Sa'îd Nacmuddîn Gazi I. dir.)⁵⁵

53.MMIA,XXII,425

54.a.g.e.,VIII,647

55.Bu ve benzeri er-Râzî'ye ait diğer beyitler için bkz.,MMIA,XXII,421-424; Elmali(Hüseyin),a.g.e.,s.73-74

er-Râzî bu eserinde bazı Farsça ifade ve örnekler de kullanmıştır. Özellikle " el-Muvaşşah " ve " el-Mulamma' " bahislerinde şahid olarak kullandığı örnekler O'nun Farsça'yı da çok iyi bildiğini göstermektedir.⁵⁶

C.ESERLERİ:

1.Muhtaru's-Sihâh [مختار الصحاح]:

er-Râzî'nin bu eseri, adından da anlaşıldığı üzere el-Cevherî [39311003]'nin es-Sihâh'ının muhtasarıdır.er-Râzî bu eserinde her ilim adamının bilmesi gerekli olan,en çok kullanılan kelimeleri almış,el-Ezherî(370/980)'nin Tehzîbu'l-luğa isimli eserinden ve buna ilaveten kendinden de bazı ilaveler yapmış,el-Cevherî'nin ihmal ettiği kalıpları ya harekeleyerek veya eserinin önsözünde belirttiği yirmi kadar vezne aktararak zikretmiştir. Eserinde takip ettiği metodu önsözünde açıklamıştır.

Muhtaru's-Sihâh er-Râzî'nin şöhretini temin eden ve en çok bilinen eseridir. Ayrıca aynı maksatla yazılan eserlerin en güzeli ve en meşhurdur.İlk defa 1282 h. de Bulak'ta basılan eserin günümüze kadar ondan fazlası Mısır'da olmak üzere İstanbul, Hindistan,İran ve Suriye'de yapılmış çeşitli baskıları mevcuttur.Muhtaru's-Sihâh el-Cevherî'nin kullandığı bab-fasıl sistemine göre terki edilmış olup kelimelerin son harflerine göre alfabetiktir.Ancak Mısır Maarif Bakanlığı'nın emriyle Mahmûd Hatır tarafından kelimelerin ilk harfine göre alfabetik sıraya konularak ve Hamza Fethullah tarafından gözden geçirilerek yeni bir baskısı yapılmıştır ki bu baskıda aslından bazı maddeler çıkarılmıştır.Muhtaru's-Sihâh'ın diğer bir baskısı da Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid ve Muhammed Abdullatif es-Subkî tarafından bazı resimler ve yeni kelimeler ilave edilerek 1934 te yapılmıştır.

er-Râzî,mezkur eserini h.660 yılında tamamlamış olup Tafsir Garîbî'l-Kur'ân'ında ondan çokça faydalanmıştır.ez-Zabîdî (1205/1791) ve eş-Şertunî (1330/1912) onu kaynakları arasında zikretmişlerdir.⁵⁷

56.Bkz..*Ravzatü'l-fesâha*,Esad Ef. No:3750/4,varak,48/b-49/a,b.Daha önce de ifade edildiği gibi er-Râzî'nin eserinin bu nüshası h.693 de Amasya'da istinsah edilmiş olup içerisinde[وله أيضا...] tabiriyle,kanaatimizce O'na isnad edilen üç tane Farsça gazel vardır ki,onlardan birisi şöyledir:

وله أيضا قدس الله سره الممزج :

امروز ترا چه توجه داتم -- امروز من از سبک دلاتم
در دیده عقل پس میگویم -- در چه عشق بی مکانم
آفسوس که ساکن زمینم -- انصاف که صارم زمانم
این طرفه که با تن زمینم -- هر بست فلک هستی دواتم
آن بار که جوخ بر تابد -- آن قوه عشق می کشانم
از سینه خورش آتش را -- تا سینه سنگ می رسانم
از لزت و از صفای قندش -- هر شهید شدست این دهانم
از مشکل شمس حق تهریز -- من نکته مشکل جهانم

2.Es'iletu'l-Kur'an [أسئلة القرآن]:

er-Râzî bu eserinde Kur'an'da anlaşılması müşkil ve garib olan ifade ve kelime-leri ele almıştır.Müellif önce ayetlerde görülen bu nevi garipliklerle ilgili akla gelebilecek olan sorular soruyor,sonra bunlara uygun cevaplar veriyor.Önsözde bu verdiği bilgilerin bir kısmını alimlerin kitaplarından özetleyerek aldığını,bir kısmının da samimi dostlarından zeki,muttaki,itikadı sağlam iyi ahlaklı ve insan-ı kamil olan bir dostunun bu konuda kendisine sorduğu sorulara,Cenab-ı Hakk'ın kendi kalbine ilham ettiği ve alimlerden hiçbirisinden duymadığı ve kitaplarında da görmediği Kur'an'ın garaib ve acayibine dair kendisinin verdiği cevaplar olduğunu kaydetmektedir.Eserde 1200 den fazla soru ve cevap olduğunu kaydeden er-Râzî,mezkur dostunun kim olduğunu maalesef belirtmemiştir.

er-Râzî bu eserinde işlediği konuları genellikle dil ve belâgat yönünden ele almış olup yer yer şiirlerden de yararlanmıştıır.Eserde baştan sona kadar bütün sureleri sırasıyla ele alan Müellif,her sure de muhtelif ayetlerde akla gelebilecek soruları "Eğer denilse,sorulsa" diyerek soruyor ve " Deriz ki "deyip cevap veriyor.Eser ele aldığı konular ve verdiği cevaplar bakımından son derece güzel ve faydalıdır .

Çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshaları bulunan Es'iletu'l-Kur'an, ilk defa el-Ukberî (616/1219)'nin et-Tibyân fi i'râbi'l-Kur'an adlı eserinin kenarında Kahire'de 1303 h. de basılmıştır.Ayrıca Ezher Üniversitesi müderrislerinden İbrahim 'Adva 'Avd tarafından " Mesâilu'r-Râzî ve Ecvibetuhâ " adıyla 1381/1961 yılında Kahire'de müstakil olarak neşredilmiştir.Bunlardan başka Muhammed Ali Ensârî'nin bir mukaddime ve tashihiyle 1299h. tarihli bir yazma nüshasından 1389 h. yılında İran'da tıpkı basım tarzında da neşredilmiştir.Son iki baskıda naşirler Müellif hakkında bazı bilgilere yer vermişlerdir.Bu eserin en son tahkikli basımı Muhammed Ramazan ed-Dâye tarafından yapılarak 1411/1990 yılında Beyrut'ta Tefsîru'r-Râzî unvanıyla neşredilmiştir.⁵⁸

er-Râzî bu eserini Tafsir Garibi'l-Kur'an'dan önce yazmıştır;çünkü Garibu'l-

57.Bkz., *Tâcu'l-'arûs*,I,4;*Akrabu'l-mevârid*,I,6 *Muhtârû's-Sihâh* hakkında fazla bilgi için bkz., *Keşfu'z-zunûn*,II,1072 v.d.; Ahmed Abdülğafûr,*Mukaddimetu's-Sihâh*,s.202 v.d. ve çeşitli baskılarına naşirleri tarafından yazılan takrizlerde de eser hakkında bilgiler verilmiştir. *Muhtârû's-Sihâh*'in de muhtasarları vardır.Bu konuda bkz.,*GAL*,*Suppl*,I ,658 -59; *Supplemet to the catalogue of manuscripts in the British Museum*,s.578-79

58.*GAL*,*Suppl*,I,659 da ve ordan naklen H.Ritter,*Ayasofya Katiüphanesinde Tefsir İlimine Dair Eserler*,*Türkiyat Mecmuası*,VII -VIII,26 da bu eserin h.668 de yazıldığının dahi söylendiği kaydedilmişse de ,tesbitimize göre bunun doğru olmaması gerekir.er-Râzî'nin bu eseri daha sonra Zekeriyâ b.Muhammed el-Ensârî(926/1520)tarafından ihtisar edilmiştir.Bkz.,*Keşfu'z-zunûn*,I,92

Kur'ân'-ında birkaç yerde ona atıfta bulunmuştur.

3.Tuhfetü'l-mulûk: [تحفة الملوك]

er-Râzî'nin Hanefî fıkhnına göre teaheret, namaz, zekat, hacc, oruç, cihad, av, ke-rahîyyet, feraiz ve kazanç konularını işleyen muhtasar bir eserdir. Bursalı M.Tahir bu eseri " Siyasete müteallik âsâr-ı İslamiyye " den saymıştır.⁵⁹

Hemen her kütüphanede yazma nüshalarına raslamak mümkün olan bu eser, h.1310 yılında İstanbul'da Dersaadet Mahmud Bey Matbaasında basılmıştır. Muhtelif şerhleri vardır.⁶⁰

4.ez-Zehebu'l-ibrîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz:[الذهب الابرز...]

Keşfu'z-zunûn, İzâhu'l-meknûn ve GAL'de zikredilmeyen bu esere biz de muttali olamadık. Ancak bazı eserlerde O'nun bu isimde bir tefsiri olduğu kaydedilmektedir.⁶¹

5.İşârâtu'l-Kur'ân: [إشارات القرآن]

er-Râzî'nin T.Garîbu'l-Kur'ân'da atıfta bulunduđu⁶² bu eserine maalesef raslan- amamıştır.

6.Tefsîr Sûreti'l-An'âm : [تفسير سورة الانعام]

er-Râzî'nin Keşfu'z-zunûn ve İzâhu'l-meknûn ve GAL'de zikredilmeyen bu eserinin tek yazma nüshası Kadızade Mehmed Efendi Kütüphanesi No:31(185x140 mm 209 yk.15 st.Nesih.Mahmud Şah b.Mahmud b.Fahraddin.834 h.meşin cilt.) de bulunmaktadır.⁶³

Doğrudan surenin tefsiriyle başlayan bu nüshada müellifin mukaddimesi yoktur.er-Râzî surenin tefsirine geçmeden önce ayet sayısını, mensuh olan ayetleri belir- tiyor.Sonra surenin nuzulünü başta İbn Abbâs [68/687] olmak üzere çeşitli müfes- sirlerin rivayetlerine dayanarak anlatıyor.Mekki veya Medeni olduğunu tartışıyor.

59. Bkz.a.g.e., s.21

60.Şerhleri ve yazma nüshaları için bkz.,*Keşfu'z-zunûn*,I,374 v.d.GAL,*Suppl.*,I,659;*Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Arapça Yazmalar Katalođu*,II,492,493,516;Ali Rıza Karabulut, *Reşid Efendi Kütüphanesi Yazmalar Katalođu*,No:263

61.MMIA,VIII,659; eş-Şeyh Kâsım el-Kaysî,*Tarihu' t- tefsîr*,s.78;Ömer Nasuhi Bilmin,*Büyük Tefsir Tarihi*,II,568;İbrâhim 'Adva 'Avd,*Mesâ'ilu'r-Râzî*,s.c

62.Bkz.,s.101,216

63.*Tefsîru Sureti'l-En'âm*, DEÜ. İlahiyat Fakültesi asistanlarından Muammer Erbaş tarafından,yüksek lisans tezi olarak tahkiki yapılmıştır. İzmir, 1995.

Daha sonra Sure'nin faziletini,hadisi şerifler naklederek,zikrediyor.Ayetlerin tam metinlerini almayan müellif eserinde şu metodu izliyor:

Nuzul sebebi: Ayetini sebab-i nuzulünü anlatıyor.

Luğat: Ayetteki garib kelime terkiplerin manalarını açıklıyor.

Kıraatlar: Varsa kıraat farklılıklarını izah ediyor.

İrâb :Ayetlerde bulunan i'rabı zor cümlelerin i'rabını veriyor.

Tefsir: Ayetin tefsir ve açıklamasını yapıyor.Genellikle ilk müelliflerin açıklamalarına dayanarak yapıyor.

Sorular:Bu başlık altında da ayette anlaşılması zor veya diğer ayetlerle zulik arzeden bir durum varmış gibi " Eğer sorulursa " diyerek sorular soruyor ve " Deriz ki.." diyerek te bu sorduğu soruları çeşitli örneklerle cevaplandırıp hallediyor. Böylece Yazar,muhtasar ve çok güzel bir tefsir örneği veriyor.Bu arada yeri geldikçe, özellikle de kelimeleri açıklarken eski Arap şiirinden getirdiği şevahitten bolca yararlanıyor.

7.Zahru'r-Rabî

er-Râzî'nin Karaçelebizade No:306(204x149,150x103mm,100 yk.14 st. nesih. meşin cilt.762 h.) da bulunan bu eseri de Keşfu'z-zunûn,İzâhu'l-meknûn ve GAL'de zikredilmemektedir.er-Râzî bu eserinde ez-Zemahşerî(538/1144)'nin "Rabi'u'l-ebrâr"⁶⁴ adlı eserinin muhtasarıdır.Çeşitli konularda 61 baba ayrılan eserin birinci babı:

باب ذكر الدنيا والآخرة ثم ذكر الوقت والزمان

ile başlamakta,

باب القناعة والطمع ونحوهما

ile son bulmaktadır.Bablarda konusuyla ilgili hadisler,alimlerin sözleri ve şairlerin şiirlerinden örnekler verilmektedir.Çok müessir hadis-i şerifler,sözler ve menkibeler ihtiva eden eser edebi bir nasihat kitabı mahiyetindedir.Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم. رب يسر ولا تعسر. قال العبد الضعيف الفقير محمد بن أبي بكر الرازي ... هذا مختصر جمعت فيه أحسن ما رأيت في كتاب ربيع الأبرار للإمام العلامة جلاله محمود بن عمر الزمخشري رحمه الله وسببته زهر الربيع .....

64.ez-Zemahşerî'nin bu eseri dört cilt olup Dr.Selim en-Na'imî tarafından tahkik edilerek Bağdad'da neşredilmiştir.Dördüncü cildinin neşri 1982 de tamamlanmıştır.Esere yazdığı mukaddimede muhtasarlarındanda bahseden Muhakkik,er-Râzî'nin bu eserini görememiştir.

Son:

تم تعليق هذا الكتاب . نحمد الله وعونه وحين توفيقه وكرمه ....

Yazısı gayet okunaklı olan bu nüsha ,aynı zamanda harekeli olup önemli başlıklar kırmızı kalemle yazılmıştır.Baş tarafında fihristi vardır.ilk sayfa tehziblidir.⁶⁵

8.Kitâbu'l-emsâl ve'l-hikem:[كتاب الامثال والحكم]

Müellifimizin Keşfu'z-zunûn ve İzâhu'l-meknûn tarafından kaydedilmeyen bu eserinin bir nüshası Halet Efendi,No:792/2 (176x105,115x62mm.108-151yk.15 st.talik.mukavva ciltli) numarada bulunmaktadır.⁶⁶ er-Râzi bu eserini edebiyat kitaplarından derlediği" üdeba ve fudalanın yazışma ve konuşmalarında değişik ve aynı anlamlarda temsil getirip kullandıkları" beyit ve mısralardan meydana getirmiştir. İncelediğimiz mezkur nüsha iki kısımdan müteşekkil olup I.kısım 9 fasıldan ibarettir.II.Kısım-kanaatimizce Müellifin önsözünde işaret ettiği 10 fasıldan X.su olup o da kendi arasında 8 fasıldır.

er-Râzî bu eserinde topladığı beyit ve mısraların bir çoğunun söyleyenini de zikretmiştir.

9.Kunûzu'l-berâ'a fi şerhi'l-Makâmâtî'l- [كنوز البراعة في شرح المقامات الحريري]

Harîrî:

er-Râzî'nin bu eseri ,adından da anlaşıldığı gibi,el-Harîrî(516/1112)'nin Arap edebiyatında çok meşhur olan el-Makâmât adlı eserinin şerhidir.Birçok müellif tarafından şerhedilmiş bulunan bu önemli eserin en güzelşerhlerinden birisi Müellifimizin bu şerhidir.⁶⁷ Muhtelif kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan eserin İstanbul'da Hamidiye 1167(182yk.31 st.308x180,225x110mm.talik.1135 h.Abdullah Ahmed) numarada ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi'si 5398(250x165,? x90 mm.339 yk.25 st. nesih. 1263 h.)numarada kayıtlı bulunan iki nüshasını gözden geçirdik.⁶⁸ Her iki nüshada da " el-Makâma " metnine ait kısımlar ve önemli başlıklar kırmızı kalemle yazılmıştır.Beyazıt Devlet Kütüphanesinde bulunan nüsha daha okunaklı ve güzel olup,aynı zamanda yer yer haşiyelerinde nüsha farklılıklarında gösterilmiştir ki,bunlar eserin başka nüshalarıyla karşılaştırılmış olduğunu göstermektedir. İlmi bir çalışma için,muahher olmasına rağmen,diğerinden daha kıymetlidir.

65.Eserin diğer bir nüshası da Ayasofya Ktp., No03784 de bulunmaktadır.Bkz.,GAL,Suppl.,II,659

66.Eserin diğer nüshaları için bkz.,Kahire2;III,223;Ali Rıza Karabulut,a.g.e.,s.417;MMIA,VIII,645 not.3

67.MMIA,VIII,647

68.Keşfu'z-zunûn ve İzâhu'l-meknûn'da zikri geçmeyen eserin diğer nüshaları: Esad Ef.No:3594/1, Şehid Ali Paşa,No:2735/1,Beyazıt Devlet Kütüphanesi,No:892/3 ve 3508 numaralarda bulunmaktadır.

Kunûzu'l-bera'a,er-Râzî'nin tesbit edebildiğimiz en hacımlı eseridir.er-Râzî bu eserinde de asıl ağırlığı kelimelerin izahına vermiştir.Bu konuda el-Ferrâ(207/822),el-Asma'î(216/831),Ebû Ubeyd (223/837),İbnu's-Sikkît(246/861),el-Câhız(255/869),ez-Zeccâc (311 / 929),İbn Durayd (321/934),el-Ezherî (370/980), el-Cevherî (393/1003), el-Haravî(401/1011),ez-Zemahşerî(538/1144),el-Meydânî(518/1124) v.b. meşhur dilcilerin görüşlerini nakletmekte ve yer yer de kendi görüşünü "Bu zavallı kul da der ki " diyerek açıklamaktadır.Bu açıklamalar esnasında şiir şevahitlerden bolca yararlanmaktadır. Ayrıca sahabelerden gelen rivayetlerden ve özellikle de hutbelerinden de faydalanmaktadır.Eser filolojik açıdan çok güzel açıklamalar ve rivayetlerle dolu emsalsiz bir çalışmadır.Eserde yer yer bazı bilgilerin hayatlarına dair malumatlar da verilmektedir.

10.Kanzu'l-hikma:[كنز الحكمة]

er-Râzî'nin Beyazıd Devlet Kütüphanesi 1059(180x125,140x88 mm.79 yk.15 st.Nesih.Ahmed b. Ömer b.Hasan) numarada bulunan bu eserde Keşfu'z-zunûn, İzâhu'l-meknûn ve GAL'de zikredilmemektedir.Tek nüshasına rastlanmıştır.

Eski bir nüsha görünümünde olan bu nüshanın istinsah tarihi yoktur.Baş tarafında 22 Zilhicce 1041 tarihi yazılıdır;ancak bu tarih istinsah tarihi olmayıp, sonradan Muhammed es-Sunûsî tarafından yazılmıştır.Nüsha tam ve okunaklıdır.ancak ilk sayfalarda ve bazı satırların son kelimelerin de yırtıklar vardır.

er-Râzî bu eserinde Kütüb-ü Sitte'den seçmiş olduğu 100 hadis-i şerifi şerhetmiştir. Eser'de hadisi şeriflerdeki garib kelimeler izah edilerek faydalı bilgiler verilmektedir.İlk Hadis-i şerif ilim ve alimler hakkındadır.

11.Muhtâru't-Tabîr:[مختار التبرير]

er-Râzî'nin bu eseri büyük mmutasavvıf el-Kuşayrî(465/1073)'nin et-Tahbîr adlı eserinin muhtasarıdır.Birçok yazma nüshası bulunan eserin Hacı Mahmud Efendi No:6459(82 yk.19 st.200x140,150x85 mm.Nesih) ve 3991(49 yk.19 st. 197x141, 125x80 mm.Talik.1075) deki nüshalarını inceledik.

Eserin konusu el-Esmâu'l- Hüsna'dır.Eserde Allah(cc)un güzel isimleri izah edilirken onların lugat manaları verilmekte,isimlerin asıl manaları ile aralarındaki irtibat ve münasebetler de gösterilmektedir. Eser'de bu isimlerin havassından da bahsedilmekte ve yeri geldikçe büyük mmutasavvıflardan menkıbeler de anlatılmaktadır.

12.Risâlefi't-tevhîd:[رسالة في التوحيد]

er-Râzî'nin yine,Keşfu'z-zunûn,'zâhu'l-meknûn ve GAL'de bulunmayan bu eseri Beyazıd Devlet Kütüphanesi 7886/5(205x145,150x90mm.55-65 yk.23 st. Nesih) numarada bir mecmua içerisindeydir.Tasavvufla ilgili küçük bir risaledir.

Risale'ye "et-Tevhîd" kelimesinin lugat ve istilah manasını vererek başlayan Müellif, daha sonra nefis ve ruhu ele alıyor onların da aynı şekilde lugat ve istilah manalarını açıkladıktan sonra, doktorlarca da ne olduklarından bahsediyor. Böylece çeşitli konularla Risale'yi sürdüren Müellif İmam el-Kuşeyrî (465/1073)'den de çokça nakillerde bulunmaktadır.

ed-Demîrî (808/1405) "Hayatu'l-hayavân" adlı eserinde " el-Cinn " maddesinde er-Râzî'nin bu eserinden nakilde bulunmuştur.⁶⁹

13. Hidâye mine'l-i'tikâd: (هداية من الاعتقاد)

er-Râzî'nin çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunan eserlerinden biridir. Biz Süleymaniye Kütüphanesinde 7 nüshasını tesbit ettiğimiz bu eserin Laleli 2266/1 (1-110 yk.19 st.227x145,160x100 mm.Nesih.), Şehid Ali Paşa 1640/1 (63 yk.27st.240x167,184x125 mm.Arap yazısı Musa b.İshâk.750) ve Pertevniyal 484 (197x115,142x78 mm.5b-52b yk.19 st.Nesih.1106 h.Mukavva cilt.) numaralardaki nüshalarını inceledik.⁷⁰

er-Râzî bu eserinde Sırâcu'd-dîn Âli b.Osmân el-Ferginânî (569/1173)'nin "Kasîdetu'l-Emâli" adlı eserini şerhetmiştir.⁷¹ Uzunca bir mukaddimeden sonra şerhe başlayan Müellif bu eserinde Ehl-i Sünnet akâidini beyan etmiştir. Ancak yer yer diğer mezheplerin görüşlerini tahlil etmekten de geri kalmamıştır. Örneğin, O eserinde " el-Cebriyye " ve " el-Kaderiyye " gibi mezheplerin görüşlerini de zikretmekte ve onlara gereken cevapları vermektedir. er-Râzî bütün eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de hadis-i şeriflerden ve ilk devir alimlerinden getirmeye özen göstermiştir.

Kasîdetu'l-Emâli'nin ilk ve en güzel şerhlerinden olan bu eserinin telif sebebini ve kaynaklarını da Müellifimiz önsözünde açıklamaktadır. O, önsözünde Allah(cc)'a hamd ve Peygamber (sav)'e salat-u selamdan sonra şöyle demektedir:

أما بعد: لقد سألني بعض أهل التوحيد... أن أشرح لهم اعتقاداً على طريق السنة والجماعة حتى يمشون به على سبيل الهداية؛ جمعت من سواد الاعظم والفقهاء الكبار، ومن الطحاوي، والكيساني، والدرر الأزهر من مؤخر التأليف ووصية النصحان ومن المعتقد والمعتمد بدلائل الأوان. فمن قرأها فكأنما قرأ أئمان أصول بالدرس وجمع بين البدر والكواكب والشمس.

.....

69. Bkz., a.g.e., I, 304; ed-Demîrî'nin bu eseri hakkında fazla bilgi için bkz., *Kesfu'z-zunûn*, II, 1349 v.d.; GAL, I, 429

70. Eserin diğer nüshaları için bkz., Fatih, No: 3013; Esad Ef., No: 1298; Murad Buhari, No: 145/2; Yozgat, No: 432/1 ve ayrıca bkz., GAL, I, 429

71. Mezkur kasidenin diğer şerhleri için bkz., *Kesfu'z-zunûn*, II, 1349 v.d.; GAL, I, 429

جمعتها صافيا عن كدر البدعة وشوب الضلالة... فسميتها "هداية من الاعتقاد لكثرة نفعه بين العباد منسوب على مذهب فقهاء الملة وعلماء الامة أي حنفية النعمان بن ثابت الكوفي ...

.....

Son:

وهذا بلقنا من استاذنا الطيبين الطاهرين رئيس أهل السنة والجماعة بسمو قند وبخارى. وهذا ديننا واعتقادنا ظاهرا وباطنا ونحن نبرأ الى الله عز وجل من كل من خالفه الذي ذكرناه وبيناه... وصلى الله ... ولا حول ولا قوة الا بالله.

Görüldüğü gibi er-Râzî bu eserinde hocalarından Semerkant ve Buhara'da ehl-i sünnetin reisi olarak bahsetmekte, maalesef onların isimlerini belirtmemektedir. Bu ifadelerinden tahsilini mezkur şehirlerde yaptığını anladığımız Müellifimizin bütün çabalara rağmen ne hocalarının ve ne de talebelerinin isimlerine rastlanamamıştır.

14. Hadâiku'l-hakâik: [حدائق الحقائق]

er-Râzî'nin bu eserinin de İstanbul kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Biz en eski nüsha olarak tesbit ettiğimiz H. Hayrullah Efendi No: 165 (175x130, 120x85 mm. 80 yk. 13 st. Nesih. 886h. Mukavva cilt.) de bulunan nüshasını inceledik.⁷²

er-Râzî'nin bu eseri vaz-u nasihatla ilgili bir eserdir. Eser 60 baba ayrılmış olup her babda bir konu işlenmiştir. 1. bab tevbe hakkında olup 60. bab ise hakikat ehlinin (kullandıkları) lafızlar ve istilahları hakkındadır. Diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de büyük ölçüde dilliliğini göstermektedir. Örneğin birinci babda tevbe konusunu ele alan Müellif "et-Tevbe" kelimesinin çeşitli manalarını vererek konuya girmektedir. Mesela:

التوبة في اللغة: الرجوع عن الذنب، وكذا العوب. قال الله تعالى " غافر الذنب وقابل التوب ". والتوبة في الشرع: الرجوع من الأفعال والأقوال المذمومة إلى المحمودة. وهي واجبة على الفرد عند عامة العلماء... والتوبة عند أهل الحقيقة: التدم على ما مضى والدوام على ما صفا.....

Yukardaki örnekte de görüldüğü üzere eserinde izah ettiği her hususa ayet ve hadislerden deliller getirmeye özen gösteren er-Râzî, bu arada çeşitli mutasavvıfların kunuyla ilgili görüş ve menkibelerini de nakletmekte ve son olarak ta " Bil ki ... " diyerek kendisi çeşitli nasihatlarda bulunmaktadır.

15. Ravzatu'l-fasâha: [روضة الفصاحة]

er-Râzî'nin önemli eserlerinden biri de kuşkusuz Ravzatu'l-fasâha'sıdır. Zira O

72. Diğer nüshaları için bkz., Esad Ef. No: 1386; Hacı Mahmud Ef. No: 4541/3; Halet Ef. No: 762/5 (Bu numarada eserden bir parça bulunmaktadır.); H. Hayri Abdullah Ef. No: 248; İbrahim Ef. 449/1; Şehid Ali Paşa, No: 1164, 2732/1; Tirmovalı, No: 874; Beyazıt Devlet Ktp., No: 7994/1, 3327. Ayrıca bkz., GAL, Suppl. I, 659; Ali Rıza Karabulut, a.g.e.s. 297

muhtasar ve güzel bir belağat kitabı olmasının yanında Yazarının hayatı ve edebi şahsiyeti açısından da önemli bir belgedir. Daha önce de değinildiği gibi ⁷³ er-Râzî'nin bu eserinin mukaddimesi ve bazı bölümleri -özellikle Müellife ait şiirlerin bulunduğu bölümler- 'Abdullah b. Muhlis tarafından neşredilmiştir. ⁷⁴ Biz bu çalışmamızda Eserin mezkur neşrini ve Esad Efendi 3750/4 (17-? yk. 17 st. 239x159, 187x120 mm. Nesih. Amasya. 693 h.) ve yine Esad Efendi 2982 (31 yk. 21 st. 176x135, 130x97 numarada bir mecmua içerisinde bulunan nüshalarını mm. Nesih.) ve Atıf Efendi 2800 numarada bir mecmua içerisinde bulunan nüshasını inceledik. ⁷⁵ er-Râzî bu eserini Artuklu Sultanı Necmuddîn Gazi I. adına yazmıştır. Eser'de adı geçen hükümdar için söylemiş olduğu birçok beyti örnek olarak kullanan Müellif, önsözünde de eserini mezkur hükümdar adına yazdığını belirtmektedir. ⁷⁶ Örneğin O önsözünde şöyle demektedir:

... وأشرفه باسم مولانا السلطان العالم العادل المجاهد المربط المزيّد المظفر المنصور الملك السعيد نجم الدنيا والدين سلطان الاسلام والمسلمين أبي الفتح غازي بن أرتق أرسلان بن اهل غازي بن أرتق ظهير أمير المؤمنين....."

16. Davhatu'l-belâğa : [دوحة البلاغة]

er-Râzî'nin teşbih, isti'âre ve tevriye konularında müskatîl bir eser olarak yazmış olduğunu söylediği bu eserinin herhangi bir yazma nüshasına rastlayamadık. O, Ravzatu'l-fesâha adlı eserinde, teşbih bahsinin sonunda, konuyla ilgili daha fazla bilgi sahibi olmak isteyenlerin, zikredilen üç konuda mustakîl bir eser olarak yazıp "Davhatu'l-belâğa" adını vermiş olduğu eserine bakmaları gerektiğini ifade etmektedir. ⁷⁷

17. Kitabu'l-ebÿâtî'l-mu'tamad 'alayhâ: [كتاب الأبيات المعتمد علي]

er-Râzî'nin Brockelmann tarafından zikredilen ⁷⁸ bu eserine muttali ola-

73. Bkz., s. 39 not 31

74. MMIA, XXII, 418-426. Ravzatu'l-fesâha Ramazan Şimşek tarafında yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir. DEÜ (İlahiyat Fakültesi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1995

75. Eserin diğer nüshaları için bkz., GAL, Suppl., I, 659; Ramazan Şeşen, Nevâdiru'l-mahtûât, er-Râzî, No: 753

76. Bu hususu Atıf Efendi nüshasında açıkça görmekteyiz. Ancak tesbit edebildiğimiz en eski nüsha olan Esad Efendi 3750/4 ve 2982 numaralardaki diğer nüshalarda eserin mezkur hükümdar adına yazıldığına dair herhangi bir ibare mevcut değildir. Kanaatimize göre bu ibareler müstensih tarafından önsözden çıkarılmıştır olup, daha sonraları aynı nüshadan istinsah edilen diğer nüshalarda da bu durum aynen devam etmiştir. Aksi takdirde eserin Artuklu hükümdarı Necmuddîn Gazi I. için yazıldığında şüphe yoktur. er-Râzî'nin aynı hükümdarın menakibi hakkında [قلائد العقيان و] yazıldığına dair bir kaside yazdığını da bu eserin önsözünden öğrenmekteyiz ki bütün bunlardan er-Râzî'nin Necmuddîn Gazi I. den büyük ihسانlar gördüğü de anlaşılmalıdır.

77. MMIA, XXII, 422

78. GAL, Suppl., I, 659; MMIA, 656, 659 da da zikri geçen bu eser kanaatimize göre er-Râzî'nin "Kitâbu'l-emsâl ve'l-hikem" adlı eseridir.

madık. Kanatimize göre bu eser O'nun "Kitâbu'l-emsâl ve'l-hikam" adlı eseridir.

18.Ma'ânî'l-ma'ânî: [معاني المعاني]

M.Şemseddin Günaltay'ın " intihab ettiği eş'ardan müteşekkil Ma'ânî'l-ma'ânî'si zikre şayan âsârından olup..."⁷⁹ diyerek er-Râzî'ye nisbet ettiği bu esere başka kaynaklarda rastlayamadık.Kanaatimize göre bu da O'nun "kitâbu'l-emsâl ve'l-hikam" adlı eserinin bu adla anılmasından ibarettir.Zira aynı eseri Mukaddimetu's-Sihah'ta zikreden Ahmed Abdulğafûr 'Attâr eserin " on fasıldan meydana geldiğini ve er-Râzî'nin 100 000 beyitten seçtiği şiirleri ihtiva ettiğini " kaydetmektedir⁸⁰ ki her iki Müellif de "Kitâbu'l-emsâl ve'l-hikem "i zikretmemektedirler.⁸¹

19.Dekâiku'l-hakâik:[دقائق الحقائق]

er-Râzî'nin tasavvufla ilgili eserlerinden olup İzâhu'l-meknûn ve Hadiyyatu'l-'arifin'de zikredilmektedir.⁸² Tarafımızdan her hangibir yazma nüshasına rastlanmamıştır.

20.et-Târîh:[التاريخ]

M.Şemseddin Günaltay ve Ahmed Abdulğafûr 'Attâr,er-Râzî'nin İslamın başlangıcından 8.asra⁸³ kadar meydana gelen olayları anlatan güzel bir tarihi olduğunu kaydetmektedirler.⁸⁴

† C.TEFSİR GARİBİ'İ-KUR'ÂNİ-'AZİM

a.Te'lif Sebebi,Gayesi ve Tarihi:

er-Râzî,Tafsîr garîbî'l-Kur'an'a yazdığı kısa önsözünde eserinin te'lif sebebini şöyle açıklamaktadır:" Öğrenciler ve Kur'ân hafızlarından bazı kardeşlerim benden Kur'ân-ı Kerim'deki garîb kelimelerin tefsirini en güzel ve kolay bir tertib üzere, Yüce Kitap'ta bulunan bütün garîb lafızları içine alacak,lafızları ve tefsirlerini tekrardan beri olacak bir şekilde toplamamı istediler; ben de bunu kabul ettim ve bu konuda yazılan eserlerden,bu üç önemli özellikle ayrılan,şu muhtasar eseri yazdım."⁸⁵

80.Abdulğafûr Attâr,a.g.e.,s.202 v.d.

81.Her iki eseri de zikreden Brockelmann bu eserin bir nüshasının " İskenderiyye Edeb,101" de olduğunu kaydetmektedir.Bkz.,GAL,I,38

82.Bkz.,İzâhu'l-meknûn,I,475;Hadiyyetu'l-'ârifin,II,127

83.Her iki müellif te er-Râzî'yi VIII. asrın alimlerinden kabul etmektedirler.

84.Bkz.,M.Şemseddin,a.g.e.göst.yer;A.Abdulğafûr Attâr,a.g.e.,s.202 ;A.Abdulğafur Attar, eserin bir nüshasının Pariste el-Ehliyye(halk?) kütüphanesinde olduğunu kaydetmektedir.Fakat kütüphanenin açık adını ve eserin numarasını vermemektedir.

85.Bkz.,Tefsîru garîbî'l-Kur'âni'l-'Azîm,thk,Hüseyin Elmalı,Erzurum,1986.s.1

er-Râzî'nin bu ifadelerinden anlaşıldığı üzere O'nun bu eseri yazmaktan gayesi, gerek tertib ve uslubunun kolaylığı ve gerekse tekrardan beri oluşu, aynı zamanda Kur'ân-ı Kerim'deki bütün garîb kelimeleri içine alması ile emsalinden üstün olan bir eser meydana getirmektir.

er-Râzî eserini te'lif ettiği tarihi de eserin sonunda belirtmiştir. Tefsir garîbi'l-Kur'ân'ı 10 Cemâziyelevvel 663/1265 yılında bitirdiğini kaydetmektedir.⁸⁶ Bu tarih aynı zamanda O'nun hayatı hakkında da en kıymetli bir belgedir.

b. Muhtevası, Tertîbi ve Metodu: Tefsîru garîbi'l-Kur'ân, bir mukaddime ve alfeb etik olarak " Bâbu'l-Hemze "den başlamak üzere 28 bab, bu bablara ait 369 fasıl, 1624 madde ve yaklaşık olarak 10 000'den fazla kelime ihtiva etmektedir." Bâbu'l-Vâv ve'l-Yâ " bir babda toplanmış olup, en sonuncu bab ise "Bâbu'l-Elifi'l-Leyyine"dir. Bu sonuncu babın fasılları yoktur. Bu babda surelerin başlangıç harfleri (el-Hurûfu'-mukatta'a) ve bazı edat ve isimler toplanmıştır.

er-Râzî metod olarak al-Cavharî (396/1006) nin ekolünü benimsemiştir. O, bu ekolün en güzel ve en kolay olduğu kanaatindedir. ar-Zamahşerî (538/1144) 'yi başta gelen kaynaklarından kabul eden müellifimiz şüphesiz O'nun Esas al-balağa'sında takib ettiği metodu da bilmekteydi. O'nun bu metodu kabul edişi kanaatimize göre mezkur metodun o günün ilmi çevrelerince daha kolay ve daha pratik olarak kabul edilmesinden dolaydır. Nitekim ar-Râzî'den birer asır sonra Arap Dilinin en mükemmel sözlüklerini yazan İbn Manzur (781/1379), Firuz Abadî (817/1414) ve daha sonraları Arap dilinin en zengin lugatını yazan az-Zabidi (1205/1791) de bu metodu kullanmışlardır. İbn Manzur Lisan al-'Arab mukaddimesinde bunu açıkça ifade etmiştir.⁸⁷

er-Râzî'nin Tefsîru garîbi'l-Kur'an'da takib ettiği tertib esas itibariyle şöyledir. Kelimeler, son harflerine göre maddelere yerleştirilmişlerdir, her kelimenin, hatta yabancı özel isimlerin bile sülâsî veya rubâ'î bir ana maddesi (kökü) vardır. Eserin tertibinde bu maddeler esas alınmıştır. Maddenin son harfi bab, ilk harfi fasıl adını almaktadır. İstenilen bir kelimeyi bulmak için, son harfine göre alfabetik olarak babını ve baş harfine göre de faslını tesbit edip maddesine bakılmalıdır. Örneğin: "Siyâb" kelimesini bulmak için "Bâbu'l-Bâ" ve "Faslu'l-Sâ" 'dan "S-V-B" maddesine bakmamız lazımdır.

Kur'ân-ı Kerim'de garîb olduğuna kani olduğu kelimeleri bu tertiple sıralayan Müellifimizin kelimelerin açıklanmasında da şu huslara riayet ettiği görülür. Öncelikli olarak O'nun eserinde görülen en bariz özellik, açıklalamaların gayet kolay, sade ve kısa oluşudur. Fazla teferruata girmeden mezkur kelimedeki maksadın ne olduğunu açıklar, kelime nin orada ifade ettiği manayı belirtir, değişik rivayetler varsa onları zikreder. Eserin muhtasar olmasına özen gösteren Müellif; ihtiyaç duyduğu bazı keli-

86. Bkz., a.g.e., s. 514

87. Bkz., a.g.e., thk, Nedîm Mar'aşlı, I, d

meler üzerinde ise fazlaca durup onları çeşitli yönlerden ele alır,yeterince tefsir eder.Genellikle açıklayacağı kelimeyi ayetle birlikte veren Müellif,bazen de hiç ayeti zikretmeksizin,doğrudan kelimeyi ele alıp manasını açıklar.er-Râzî bazen de cümleyi ele alır,cümlelerin kuruluşunda görülen garipliği i'râb ve belâğat açısından izah eder.

Eserde özellikle eski Arap şiirinden,hadisten,mesel ve deyimlerden yararlanan Müellifimiz,şiirlerin kaillerini her zaman belirtmez;ancak şiirde şahid olarak kullandığı kelime ve manaya işaret eder,cümle içerisinde kullandığı kelimeleri, müteradifleriyle açıklar.Verdiği mananın doğruluğunu isbat için bazen ayetlerden de deliller getirir.Açıkladığı kelimenin bazen çoğulunu da verir,babını zikreder,eğer fiilse masdarını verdiği de olur.

Diyebiliriz ki er-Râzî'nin Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'ının her maddesinde uyduğu ve özen gösterdiği genel prensib,eserin anlaşılır ve arzu edilen maksadı gerçekleştirir olmasıdır.Bunun yanında eserin çeşitli maddelerinde gördüğümüz ve Müellifin meto- dundan sayılabilecek,ayrıca O'nun bu çalışmasında riayet ettiği hususları gösterecek bazı özellikler vardır ki bunları da şöyle sıralayabiliriz:

1.Kelimeyi,ihtiyac duyunca,belâğat⁸⁸ sarf-nahiv yönünüden inceler, i'râbını, munsarîf veya gayri munsarîf olduğunu söyler;şayet gramer kaidesi veya i'râb fazla yer işgal edecekse mufassal eserlere bakmayı tavsiye eder.⁸⁹

2.Şevahid olarak kullandığı beyitlerde geçen bazı kelimelerin nüsha farklılıklarını haşiyelerinde belirtir.⁹⁰

3.Manası açık olan kelimeyi izah etmeyip sadece kıraatını vermekle yetinir,⁹¹ bazen de önce kıraatlarını verip sonra da manasını açıklar,⁹² eserin en önemli özelliklerinden biri de şunda okuduğumuz Kur'an'da olmayıp;fakat bazı şaz kıraatlarda var olan kelimeleri de almış olmasıdır.⁹³Müellif kıraatlarla ilgili metodunu eserinin önsözünde şöyle açıklamaktadır:

"Her nerede : Meşhur okundu ; veya : Kıraat meşhurdur.-dersem kâri' yedi imamdandır.Sadece :Okundu,dediğimde kâri' yedi imamın dışındadır.Bir kelimedede iki veya daha fazla meşhur kıraat toplanırsa onları ayrı ayrı zikrettim;ancak önce yedi imamdan ekserisinin okuduğunu,sonra okuyan imam sayısı bakımından onu takib

88.Bkz.,Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-Azîm, madde, سقط , قتل , غلط

89.Bkz.,Madde, ذكر , احد , غرب , صبا

90.Bkz.,Madde, نطق , قرأ

91.Bkz.,Madde, رد , ذاب

92.Bkz.,Madde, زد

93Bkz.,Madde, نطق , عيسى , ناسي , نشر , كهر

edeni zikrettim,şayet kıraatlarda okuyan immam sayısı eşitse rastgele sırladım."94

4.Genelde eserindeki açıklamaları dilcilerden nakleden Müellif bazen onların görüşlerine itiraz eder.95

5.Yeri gelince hadislerden de şevahid olarak yararlanan Müellif,hadis diye uydurulan bazı rivayetlerin hadis olamayacağına da işaret eder.96

6.Çeşitli görüşler içerisinde kendi tercihinin belirtir ve tercih sebebini de izah eder,97 bazen kelimenin izahına direct,dilcilerin görüşleriyle başlar,98 onlardan nakillerde bulunurken,bu nakiller ışığında,onlardan nakledilen bazı görüşlerin doğru olup olmadığına da dikkat çeker.99 Görüşünü garib bulduğu müellifin,görüşünü verirken gerekli izahı yapar.100

7.Bazen - çok az da olsa- kelimenin manasını vermeyip,meşhur kalıbını zikreder, aynı manaya geldiğine dikkat çeker,101 kelimenin manası açıksa neye ait olduğunu belirtir,102 ibaredeki mahzuf kısmı gösterir.103 Bazen kelimenin zıddını,sonra manasını verir.104 Kelimenin açıklanmasında problem olduğunu ve illetini belirtir,kullanılışlarından hangisinin daha fasih olduğuna işaret eder ,105 bazen de kelimenin anlamının te'vilini verir.106

8.Müellif eserde önemli kelimeleri ve özellikle kalıpları harekelemiştir,bunun yanında bazı kelimeleri gayr-ı musarif kabul edip harekelemiş ve üzerlerine tashih işareti koymuştur.107

9.Tekrardan son derece kaçınan Müellifimiz ,eğer bir kelimenin manasını herhangi bir münasebetle önceden zikretmişse,tekrar etmeyip oraya atıfta bulunur.108 Açıklayacağı kelimeyle yakından ilişkisi bulunan yanı başındaki kelimeyi de açıklar; ancak o kelimeyi ilgili maddesinde tekrar açıklamayıp önceden açıklamış olduğu yere

94.Bkz.,a.g.e.,s.2

95Bkz.,Madde, زرب , شرف , ضلال , شرف , زرب

96.Bkz.,Madde, أجمع

97.Bkz.,Madde, جزاء , غرض , ذكر , حجر , سجد , صلح , زوج

98.Bkz.,Madde, فم , متع , فن

99.Bkz.,Madde, فنا

100.Bkz.,Madde, ضعف

101.Bkz.,Madde, بيس , حصد

102.Bkz.,Madde, رصا

103.Bkz.,Madde, رسل

104.Bkz.,Madde, قبل , اول , مسح

105.Bkz.,Madde, فسكر

106.Bkz.,Madde, متع , خدع

107.Bkz.,Madde, مبد

108.Bkz.,Madde, أمر

işaret eder.¹⁰⁹ kelimenin geçtiği bütün ayetleri almayan er-Râzî bazen kelimenin birçok yerde aynı manada olduğuna da işaret eder.¹¹⁰

10."Yasa', Yûsuf, Yaktin, İbrahim..." v.b. isimleri sülâsî veya rübâ'î bir kökten türetir, münzarif ya da gayr-ı munsarif olduklarını söyler, kelimeyi başka bir kökten türetenlere de işaret eder.¹¹¹ "İbrâhîm" kelimesinin kaç yerde geçtiğini belirtmekte,¹¹² bazı kelimeler hakkında ansiklopedik bilgi vermekte,¹¹³ "KÂNE" fiilini mad-di ve manevi olarak tefsir etmekte,¹¹⁴ bazı maddeleri ise çok kısa geçmektedir.¹¹⁵

11.Bazı kelimelerde fikhî yönden deliller getiren¹¹⁶ er-Râzî, bazı ayetlerin taşıdığı fikhî hükmü belirtmekte¹¹⁷ bazen de ayette bildirilen hükmün nesh edildiğini de söylemektedir.¹¹⁸

12.Bazı dinî tabirlerin vaz' edilmesini, asıl manalarıyla alakalarını açıklar.¹¹⁹

13.Bir kısım kelimeleri açıkladıktan sonra "Düşün" diyerek okuyucunun düşünmesini ister¹²⁰ kendince muhtemel olan manayı belirtirken "Kanımca" ibaresini kullanır.¹²¹

c.Kaynakları ve Emsali Arasındaki Yeri: er-Râzî eserini muhtelif kaynaklardan derlemiştir.O, önsözünde bu konuda şöyle demektedir:"Burda yazdığım şeylerin hepsini ez-Zeccâc(311/923), el-Ferrâ(207/761), el-Ezherî(370/980), el-Cevherî(393/1003), ez-Zemahşerî(538/1144), el-'Uzeyrî(330/942), el-Harevî(401/1011) ve benzerleri gibi bilgilerinde ve rivayetlerinin sağlamlığında icma bulunan imamlardan naklettim. Okuyucunun mücerred lugavî açıklamalara bağlı kalmaması için i'rhab ve ma'âniden de bazı bilgiler ekledim."

Yukardaki bilgilerden anlaşıldığı üzere er-Râzî'nin eseri kaynaklara bağlı bir çalışmadır.Karşılaştırmalarımızda da bu durumu açıkça müşahede ettik.O, muhtelif kaynakları tarayarak dağınık bilgileri bir araya getirmiştir.Kaynaklardan aktardığı malumatı, genellikle, özetleyerek kendi ifadeleriyle veren müellif naklettiği bazı kısa

109.Bkz., Madde, كَيْس ، شَيْب ، شَيْب ، زَيْل

110.Bkz., Maade, صَاق ، عَرَض

111.Bkz., Madde, شَوْط

112.Bkz., Madde, وَرْص

113.Bkz., Madde, كَوْر ، نَطْن ، حَسَم

114.Bkz., Madde, كَوْن

115.Bkz., Madde, كَشْب ، عَرْم

116.Bkz., Madde, بَلَّغ

117.Bkz., Madde, نَكْر

118.Bkz., Madde, طَرَق

119.Bkz., Madde, نَفْن

120.Bkz., Madde, ظَلَل

121.Bkz., Madde, نَبَل ، نَصَل

bilgileri de aynen almıştır.

Önsözde de görüldüğü gibi Müellif,rivayette bulunduğu alimlerin eserlerinin adlarını zikretmemektedir;ancak bu bilgileri onların dil ve tefsir sahalarındaki eserlerinden nakletmiş olduğu kuşkusuzdur. Yaptığımız tesbitlere göre er-Râzî'nin kendilerinden nakillerde bulunduğu alimleri üç grupta toplayabiliriz:

a.Sahabeler:Başta İbn Abbâs olmak üzere,İbn Me'ûd,Hz.Ebû Bekr, Hz.Ali, Hz.Osman. Hz.Aişe ...v.b.

b.Tabiîn:Başta Mücâhid olmak üzere,İkrime,Hasan el-Basrî,ed-Dahhâk, Sa'îd b. Cübeyr,Katâde,es-Suddî,eş-Şa'bî,ez-Zührî,Mukâtil v.b. müfessirlerden nakillerde bulunmuştur.

c.Dilciler:er-Râzî önsözünde belirttiği alimlerden başka şu zatlardan da önemli miktarda nakillerde bulunmuştur.

- 1.Ebû 'Amr Zebân b. el-A'lâ(154/771)
- 2.el-Halîl b.Ahmed(175/791)
- 3.Sîbeveyh(180/796)
- 4.el-Kissâî(189/805)
- 5.Yûnus b.Habîb(182/798)
- 6.el-Leys(ö:?)
- 7.el-Ahmer 'Alî b.el-Mubârek(194/810)
- 8.Kutrub(206/821)
- 9.Ebû 'Ubeyde(209/823)
- 10.el-Ahfeş Sa'îd b.Mas'ada(215/830)
- 11.el-Asma'î(216/831)
- 12.Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm[222/837)
- 13.İbnu'l-A'râbî(231/846)
- 14.İbnu's-Sikkî(245/856)
- 15.İbn Kuteybe(276/889)
- 16.Ebû'l-Heysem(276/889)
- 17-el-Mubberred(285/898)
- 18.Sa'leb(291/903)
- 19-İbn Dureyd(321/933)
- 20.İbn 'Arafa(Niftavayh)(323/935)

21.İbnu'l-Enbârî(328/940)

22.el-Farâbî(350/961)

23.Ebû 'Alî el-Fârisî(377/987)

34.İbn Fâris(395/1005)

Görüldüğü gibi er-Râzî eserinde gerçekten sahalarında otorite olan ilk devir alimlerinden yararlanmıştı. Bunların yanında el-Mutaarizî(610/1213)'nin el-Muğrib'inden,İbn Ebû Mervân eş-Şirâzî(565/1170 den sonra)'nin el-Mûzih adlı eserinden ve eş-Şatibî(590/1194)'den de nakilde bulunmuştur.

Bütün bunların yanında Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'ın en önemli kaynakları şüphesiz -sırasıyla- el-Cevherî'nin es-Sihâh'ı,ez-Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı,el-Ezherî'nin Tehzîbu'l-luğa'sı 122,el-Uzeyrî'nin Nûzhetu'l-kulûb'u,el-Harevî'nin el-Garîbeyn'i ve er-Râzî'nin en meşhur eseri olan Muhtârü's-Sihâh'ıdır.Öyleki hemen her maddede bu eserlerin tesirleri açıkça görülür.Bazı maddeler aynen nakledilmiştir.Örneğin:" بشر، قتل، رزق، حلق، عرف، ضعف، روح " maddeleri es-Sihâh'tan;" قبيحى " maddeleri Tehzîbu'l-luğa'dan " صفر " maddesi el-Keşşâf'tan; " وقد، قصد، قدد، عهد، صعد، رعد، اود " maddeleri Nûzhetu'l-kulûb'tan " حيس " maddesi el-Garîbeyn'den; " عوم، ريم، شدد " maddeleri de Muhtârü's-Sihâh'tan aynen nakledilmiştir.

Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'ın emsali arasında ki yerine gelince,bu konuya Müellif önsözünde değinmiş ve eserinin; gerek tertibinin kolaylığı,tekrarlardan beri oluşu ve gerekse Kur'an-ı Kerim'deki bütün garib kelimeleri ihtiva edişi itibariyle, bu alanda yazılmış bütün eserlerden seçkin olduğunu ifade etmiştir.Biz de Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'dan önce yazılmış ve elde bulunan aynı mevzudaki eserler le yaptığımız mukayeseler neticesinde Müellif'in bu iddiasının doğru olduğu kanatine vardık.Zira Müellif'imizin kaynaklarından olan Ebû Ubeyde'nin Mecâzu'l-Kur'ân'ı,el-Ferrâ'nın Ma'ânî'l-Kur'ân'ı, İbn Kuteybe'nin Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'ı ve ez-Zeccâc'ın Ma'ânî'l-Kur'ân'ı her ne kadar bu mevzunun ilk şaheserleri olup, filolojik açıdan da büyük bir önemi haizseler de,birer garibu'l-Kur'ân olarak tertib ve aldıkları maddeler itibariyle ,aynı zamanda pratik sözlük olma bakımından da er-Râzî'nin eseriyle mukayese edilemezler.Yine aynı şekilde büyük bir şöhrete sahip olan el-Uzeyrî'nin Nuzhatu'l-kulûb'u gerek muhteva ve gerekse tertib itibariyle Müellif'imizin eserinden oldukça geride kalır.er-Râzî'nin kaynaklarından el-Harevî'nin el-Garîbeyn'i bu konuda yazılan eserlerin en güzellerinden olup o da Kur'ân ve Hadis gariblerini ihtiva etmektedir.Ancak yaptığımız karşılaştırmada Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'da bulunan birçok maddenin onda bulunmadığını gördük.¹²³

122.el-Ezherî'den yaptığı nakillerin bir kısmını *Tehzîbu'l-luğa*'nın ilgili maddelerinde bulamadık. Kanaatimize göre bunları, O'nun bu gün elimizde bulunmayan *et-Takrîb* adlı tefsirinden nakletmiştir.

Tefsîuru garibi'l-Kur'ân'ı bu mevzuda yazılmış en hacımlı eserlerden olup, ez-Zerkeşî(794/1391) ve es-Suyûtî(911/1505)'ye göre sahasının en güzel eseri olan ¹²⁴ er-Râğîb el-İsfehânî(502/1108)'nin Müfredhatu elfâzi'l-Kur'ân'ıyla karşılaştırdığımızda her iki eserin de muhteva bakımından hemen hemen birbirinin aynı olduğunu görürüz; zira her iki eserin de ihtiva ettiği madde sayısı 1600 küsurdur. Ancak almış oldukları bazı maddeler farklıdır. Bazı maddeler birinde bulunup diğerinde bulunmamaktadır. ¹²⁵ Bunun yanında her iki eser arasında bazı farklılıklar daha vardır ki bunları şöyle sıralamak mümkündür.

a. Her iki eser de madde olarak, kelimelerin aşıl harflerini esas itihaz edinmişler, zaid harfleri nazar-ı itibara almamışlardır. Ancak tertib olarak er-Râğîb - bazı kusurları olmakla birlikte- ¹²⁶ kelimenin ilk harfini esas almış, er-Râzî ise son harfini esas alıp ona göre maddeleri sıralmıştır.

b. er-Râğîb eserini mufassal olarak telif etmiş, er-Râzî ise muhtasar olarak kaleme almıştır. Bu sebeple er-Râğîb maddelerin açıklanmasında daha fazla tafsilata girmiş er-Râzî ise garib olanlar üzerinde durmuştur. Bunun yanında gerekli gördüğü yerlerde ise tafsilattan kaçınmamıştır. Bu sebeple bazı maddelerde er-Râğîb'tan daha fazla tafsilata girdiği de görülmektedir. ¹²⁷

c. er-Râğîb maddeyle ilgili bütün ayetleri sıralar, er-Râzî ise bu konuda gerekli gördüğü ayetlerin garib olan kısmını zikreder veya sadece ayetten ilgili kelimeyi alır. er-Râğîb'in eserini daha hacımlı kılan sebeplerden birisi de -kanaatimizce- bu husustur.

ç. er-Râzî eserine sadece garib kelimeleri almıştır. Halbuki er-Râğîb böyle bir hedef gözetmemiştir. ¹²⁸ Örneğin: er-Râzî'nin haklı olarak garib bulmadığı "Z-H-B" maddesini er-Râğîb eserine alıp ilgili ayetleri sıralamıştır.

d. er-Râzî eserinde kiraatlara çok önem vermiş, kiraatla ilgili metodunu da önsözünde açıklamıştır. er-Râğîb da eserinde yer yer kiraatlardan bahsetmesine rağmen, bu hususa er-Râzî'den çok noksandır.

e. er-Râzî gerekli gördüğü yerde manayı daha iyi açıklamak için gramer ve belâgat yönünden de cümleyi izah eder ki bu yönüyle de er-Râğîb'tan üstündür. ¹²⁹

123. Mesela: Bâ' harfiyle başlayan maddelerden "بدر، بخل، بيل،

de yoktur. Buna el-Garibeyn maddeleri "برهم، بظا، بصر، بظط، بيل، بكرم، بول" karşılık Müellif'imiz de "بيع" maddesini eserine almamıştır.

124. Kanaatimize göre ez-Zerkeşî ve es-Suyûtî er-Râzî'nin eserini görememişlerdir.

125. Mesela: Elif'le başlayan maddelerden "ارض، ادد" maddeleri Tefsîru garibi'l-Kur'ân'da; "امت، الس، الت، اصد"

126. Fazla bilgi için bkz., Nedîm Mar'aşlı, Müredâtu elfâzi'l-Kur'ân mukaddimesi, s. 7

127. Karşılaştır. Madde, كلال، الف، سلم...

128. Nedîm Mar'aşlı, a.g.e., s. 7 v. d.

129. Karşılaştır. Madde, قفل، غلط، غرب، سيا، مطر...

f.er-Râzî eserini bir nevi kaynakları tarayarak hazırlamıştır.er-Râğîb ise eserini daha çok kendi bilgilerine dayanarak telif etmiş olup er-Râzî'ye nisbette kaynaklardan çok az istifade etmiştir.

g.Her iki Müellif de hadis-i şeriflerden,Arap şiirinden,mesellerden ve akvâlu'n-nastan faydalanmışlarsa da bu alanda er-Râğîb daha üstündür.Bu da er-Râzî'nin eserini muhtasar olarak yazmayı hedeflemiş olmasındandır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki filolojik açıdan er-Râğîb'in Mufradâtu elfâzi'l-Kur'an'ı şiir şevahidinin çokluğu ve kelimelerin asıllarıyla ilgili malumatının zenginliği gibi sebeplerden dolayı üstünse de,Müellif'imizde eseri bir garîbu'l-Kur'an olarak,gerek asıl gayesinin dışına çıkmayışi ve gerekse Kur'an gariplerini açıklayışındaki sadelik,ibare kolaylığı ve istenilen hedefe kısa zamanda varmayı sağlayışı gibi özelliklerinden ötürü daha üstün ve daha faydalıdır.er-Râğîb'in eserinden mütahassısların faydalanması söz konusu iken er-Râzî eserini telif ederken talebelerin ve Kur'an'la meşgul olan herkesin faydalanmasını hedef almıştır.Bu yüzden Tefsîru garîbi'l-Kur'an daha pratiktir.

Mevcut garîbu'l-Kur'an'lardan Ebû Hayyân el-Endülüsî(745/1344)'inin Tuhfetu'l-erîb'i,gerek madde sayısı ve gerekse muhteva itibarıyla Müellif'imizin eseriyle mukayese edilemeyecek ölçüde muhtasardır.

Tefsîru garîbi'l-Kur'an, Kur'an-ı Kerim'de bulunan bütün garib kelimeleri içine almış mıdır?şeklindeki bir soruya cevap vermek oldukça zordur.Çünkü Müellif önsözünde eserini Kur'an-kerim'de bulunan bütün garib kelimeleri içine alacak şekilde hazırlamış olduğunu ifade etmişse de;garib kelimeler müelliflere göre değişmektedir ve garib kelime sayısı da farklıdır.Mustafâ Sâdık er-Râfîî Kur'an'ı Kerim'de bulunan garib kelimelerin sayısının 700 den biraz fazla olduğunu söylemektedir.¹³⁰ Bu rakam ilk devirde yazılan eserlere göze doğru olabilir;zira Tefsîru garîbi'l-Kur'an'da 1600 kusur madde ve bu maddelerden türeyen binlerce kelime mevcuttur.Buna rağ-men "L-Z-B,M-V-C,V-H-C,N-'A-C,N-D-C " gibi bazı maddeler Tefsîru garîbi'l-Kur'an'da bulunmadığı gibi onda bulunan birçok madde de diğerlerinde bulunmamaktadır.er-Râzî'nin bu nevi birkaç kelimeyi eserine almayışi kuşkusuz onları garib kabul etmeyişindendir.Çünkü " el-İddu" kelimesini Muhtârû'Sihâh'ta ilgili ayetle birlikte zikreden Müellif'in bu kelimeyi Tefsîru garîbi'l-Kur'an'ına almayışını başka türlü izah etmenin yanlış olacağı kanaatindeyiz.Bu sebeplerden dolayı Müellif,kendi anlayışına ve ilmi çevresine göre garib saydığı bütün kelimeleri eserine almıştır diyebiliriz;ama Kur'an-ı Kerim'deki garib kelimeler bunlardan ibarettir,ya da burda bulunan kelimelerin hepsi de gariptir demek zordur.Fakat şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Mevcut garîbu'l-Kur'an'lar içerisinde en fazla garib kelime ihtiva eden eser,er-Râzî'nin Tefsîru garîbi'l-Kur'ani'l-'Azîm'idir.

ç.Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-'Azim'in Nüshaları:

Tefsîru garîbi'l-Kur'an'ın 5 nüshasını tesbit edebildik.Tamamı İstanbul Kütüphanelerinde bulunan ve bunlardan dördünü tamamen birini de kısmen okuyup karşılaştırdığımız bu nüshalardan,burada en önemli olan iki nüshasından bahsedeceğiz.¹³¹

1.Damad İbrahim Paşa Kütüphanesi.No:124

Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'ın metin tesisinde esas aldığımız bu nüsha ,bizzat Müellif tarafından yazılıp,tekrar gözden geçirilmiş olup,daha sonra yazılacak nüshaların ona itimad etmeleri gerektiği 1/a da müellif tarafından açıkça belirtilmiştir.

Sırtı ve kenarları vişne çürüğü meşin,üzere ebru kağıt kaplı,miklaplı,şirazeli bir cilt içerisinde olup,ayrıyeten dış mahfazası da vardır.Kağıdı az aharlı ,kalın, buğday renginde olup yer yer kurt yeniklidir.Kısmen tamir görmüştür.Ökunaklı bir nesihle yazılmış olan nüsha,183 varak olup,her sahifede 25 satır vardır. 249x168, 192x124 mm ebadındadır.

Bablar, fasıllar ve madde başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmış olup, kenarlarında tashihler ve haşiyeler vardır.Bir iki yerde ,eserde şahid olarak kullanılan beyitlerin bazı kelimelerindeki nüsha farklılıkları belirtilmiştir.Biz bu tashihleri metnin içine alıp,haşiyeleri de dipnotta gösterdik.

Eserin sonunda te'lif tarihini 10 Cemaziyelevvel 663 h.olarak kaydeden müellif, maalesef eserini nerede yazdığını belirtmemiştir.

2.Topkapı Saray Kütüphanesi (III.Ahmed) No:104

Basma bayzi yaldız şemseli, zincirekli, miklaplı, şirazeli, salbekli,vişne renginde meşin bir cilt içerisinde dir. 217 varak olup,sonunda 22 varaklık el-Luğâtu'n-nâdirâ adlı bir risale vardır.240x165,178x120 mm. ebadında olup her sahifede 21 satır vardır.Kağıdı aharlı ,kalınca ve krem rengindedir.Sahifeler çift çizgili kırmızı cetveller içerisine alınmıştır.

Bab,fasıl ve maddeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.Hicri 736 da İbrâhim b. Mustafâ b.Alişîr tarafından müellif nüshasından istinsah edilmiştir.

Yaptığımız karşılaştırmada bu nüshanın gerçekten Müellif nüshasından istinsah edilmiş son derece güvenilir bir nüsha olduğunu gördük.Müstensih tarafından veya daha sonraları koyulan birkaç değişik hareke ve noktalamadan başka bir hataya ,bu

---

131.Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-'azim'in diğer üç nüshası Esad Efendi,No:109,Molla Çelebi Kütüphanesi, No:141 ve Murat Molla Kütüphanesi,No:314 te bulunmaktadır. Bu nüshalar hakkında fazla bilgi için bkz.,Elmalı(Hüseyin),*Muhammed b.Ebû Bekr er-Râzî ve Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-'Azim'i*,Erzurum,1986,s.104-105 (Basılmamış Doktora Tezi)

nüshada rastlayamadık. 132 Müellif nüshasında bulunan, kurt yeniği sebebiyle zor okunan kelimeleri okumada ve tahrib olmuş bulunan birkaç yerin okunmuş ve tesbitinde bu nüshaya itimad ettik. 133 Müellif nüshasının haşiyesinde bulunan, Müellif tarafından yazılmış olan notların ekserisi bu nüshada da mevcuttur. İstinsah edildikten sonra tekrargözden geçilen nüshada, yapılan atlamalar, sonradan kenarlarında tashih edilmiştir.

Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'ın bu nüshası Sahn-ı Semân müderrislerinden Ebu'l-Yümn 'Abdullâh tarafından tamamen okunmuş ve beğenildiği kaydedilmiştir; ancak bazı yerleri mezkur müderris tarafından kısa bulunarak el-Müredât'tan bazı ilave açıklamalar haşiyeye yazılmıştır. Ayrıca, eş-Şihâb, el-Kâmûs, Misbâhu'l-munîr v.b. lugatlardan; tefsirlerden, el-Buhârî şerhi 'Aynî gibi bazı şerhlerden, Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'da bulunmayan bazı maddeler haşiyelerde nakledilmiştir. Büyük çoğunluğu haşiyelere kaydedilen bu ilave ve açıklamalar, bazen bir fişe de yazılarak ilgili maddenin yanın not olarak eklenmiştir. Bu nüsha belirttiğimiz gibi 217 varaktır; ancak "el-Hâdi" kelimesiyle ilgili geniş bir not 211 ve 212. varak olarak kabul edildiğinden, nüsha katalogda 219 varak olarak gösterilmiş bulunmaktadır.

SONUÇ

Muhammed b.Ebû Bekr er-Râzî ve O'nun Tefsîru garîbi'l-Kur'ânî'l-'Azîm'inin edisyon kritiği konusunda yapılan bu çalışmada şu sonuçlara varılmıştır:

1.er-Râzî'nin yaşadığı devir kesin olarak tebit edilerek, hayatı hakkında önemli ipuçları elde edilmiştir. Tahsilini Buhara ve Semerkant'ta yapmış olduğu tesbit edilecek, tarihi hadiseler ışığında Müellif'in doğum tarihi hakkında da gerçeğe yakın bir tahminde bulunulmuştur. O'nun hayatı genel hatlarıyla verilmeye çalışılmış, ilmi ve edebi kişiliği belirtilmiştir. Ayrıca yaşadığı bölgeler ve ilişki kurduğu şahıslardanda söz edilmiştir. Yaptığımız araştırmalar ve eserlerinden çıkardığımız ipuçları ışında O'nun hangi millete mensub olduğu hususunda da fikir beyen edilerek, er-Râzî'nin aslen Türk olduğu kanatine varılmıştır.

2.Çalışmada, tesbitlerimize göre, er-Râzî'nin en önemli eserlerinden olan Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'ı tahkik edilerek ilim aleminin istifadesine sunmak üzere hazırlanmıştır. Müellifi tarafından emsali arasında en üstün bir eser olduğu ifade edilen bu önemli eserin, aynı mevzudaki mevcut eserlerde aşağıdaki hususlarda üstün olduğu ortaya çıkarılmıştır:

a.Tefsîru garîbi'l-Kur'ân mevcut eserler içerisinde en çok garib kelime ihtiva eden, tertib ve uslub itibariyle son derece güzel ve kolay bir eserdir.

132.Meselâ: "هو" maddesinde "أعماله" ibaresi "أعماله" şeklinde "ش" harfiyle yazılmıştır.

133.Meselâ: "رسا" maddesinde "أرساما" ibaresinin manasının "أثبتها" olduğunu bu nüshadan tesbit ettik.

b.Kanaatimize göre,el-Cevheri'nin es-Sihâh'in da uyguladığı bab-fasıl sistemini Garîbu'l-Kur'ân sahasında ilk defa uygulayan er-Râzî'dir.Bu da O'nun metot yöntünden, bu sahaya getirmiş olduğu bir yeniliktir.

c.Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'da ,Kur'ân-ı Kerim' deki farklı kıraatlar ilk defa bir metot dahilinde ele alınarak,bunlardan çıkan anlamlar belirtilmiştir.Bu konuya mevcut eserlerden daha fazla özen gösterildiği tesbit edilmiştir.

ç.Müellif'in de önsözünde belirttiği gibi, Eser'de verilen bilgiler ilk kaynaklardan derlenmiş olduğundan ,Tefsîru garîbi'l-Kur'ân okuyucusu aynı zamanda birçok müellifin görüşlerini de öğrenmiş olacaktır.Bundan dolayı Eser okuyucusunu mürakkab merteye diğerlerinden mustağni kılacak bir mahiyet arz etmektedir.

d.Müellif eserinde,mevzunun iyi anlaşılması için yer yer gramer ve belâğat kaidelerinden de istifade ederek Eser'ine ayrı bir üstünlük kazandırmıştır.

3.Çalışmamız esnasında er-Râzî'nin eserleri de tanıtılmış,bu arada ;Zahru'r-Rabî',Tefsîru Süreti'l-En'âm,Kenzu'l-hikma gibi eserleri ilk defa tarafımızdan tesbit ve tavsif edilmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki,Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî,devrinin meçhul kalmış önemli simalarından biridir.Yazdığı eserler;kaynaklarının sağlamlığı, metotlarının yeni ve kolaylığıyla dikkat çeken,muhteva itibariyle de hiç de küçümsenemeyecek bilgiler ihtiva etmektedir.Bununla beraber O, eserlerini,genelde öğrencilerin okuyup istifade etmeleri için açık ve sade bir üslupla,muhtasar olarak kaleme almıştır.